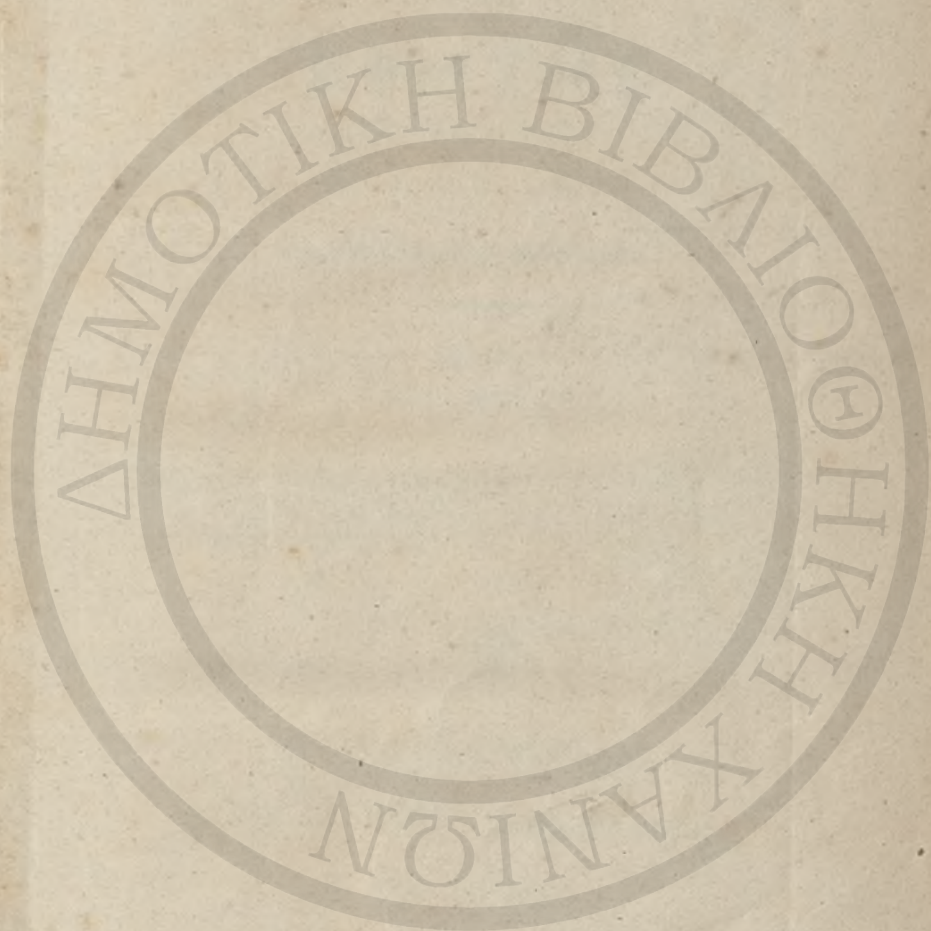

Edo. Setz
A B.

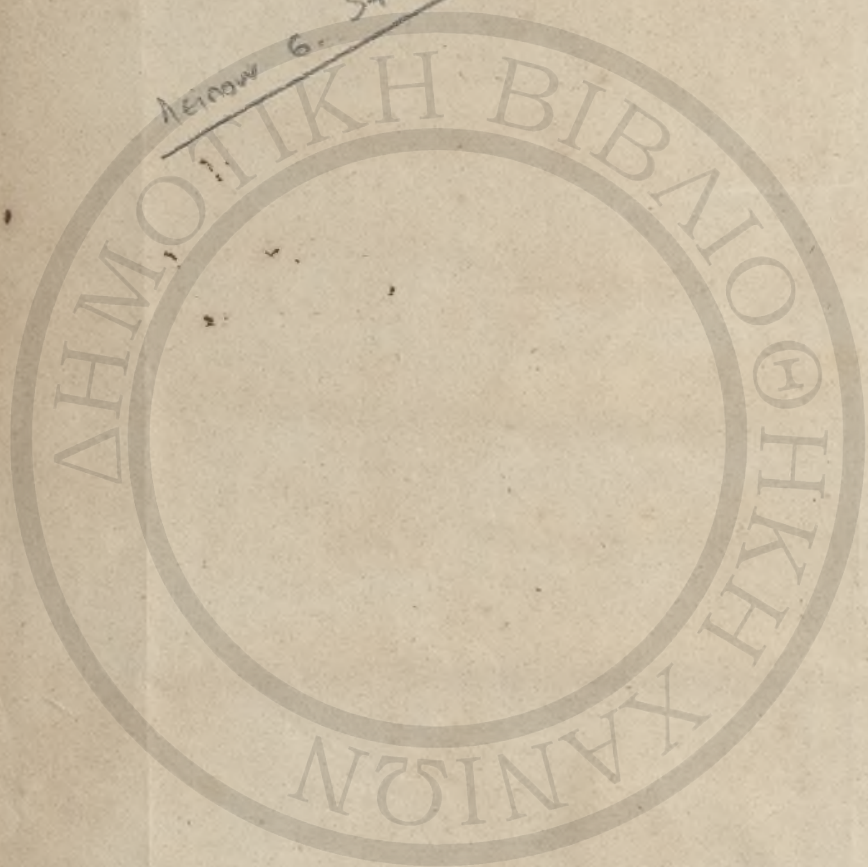
Βαρσοβ. Μανδύβωρ.
 Ο Γενικός επίτιμο κερφόβωρ

HPION.
 [Decorative border]

№ 6. 37-44

Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝ

ΤΗΣ

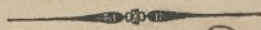
ΚΡΗΤΗΣ

Α. ΣΟΥΛΤΑΝΗ ΔΙΚΟΓΡΟΥ.

Υπό του φιλέλλ. Καθηγητού

Αρ. 352

ΜΕΝΔΕΛΕΣΩΝΟΣ ΒΑΡΘΟΛΔΥ.

Δαπάνη

*Δωρεά
Σ. Θεοφράστου*

Μ. Κ. ΝΟΜΙΚΟΥ.

Μάχου ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος. η
(ΚΩΝΣ.)

ΕΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ,

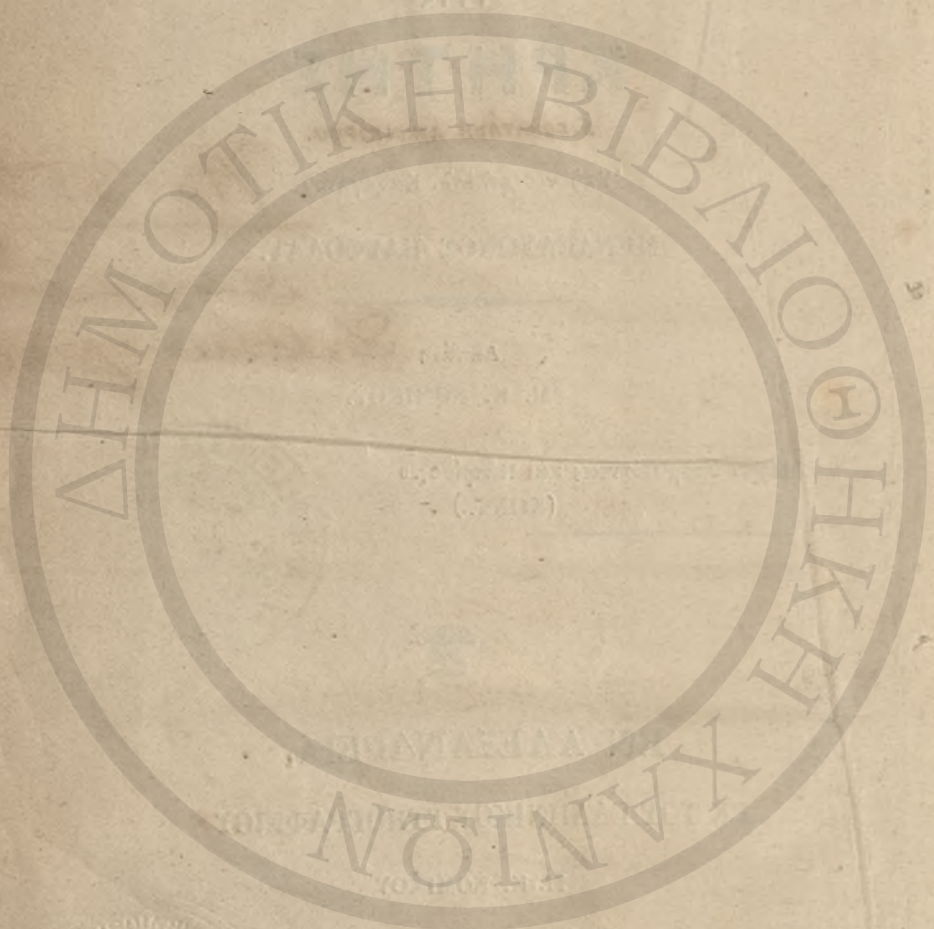
ΕΚ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ

Μ. Κ. ΝΟΜΙΚΟΥ

Οἰκία Μ. Μαύρου ἀριθ. (34)

1870.

(10) 2000-00-00

1977

Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΑΓΩΝ

ΤΗΣ

ΚΡΗΤΗΣ

καταπλέων ἐκ Σύρου εἰς νότον, ἅμα φθὰς ἐγγὺς τῆς Μήλου καὶ τῆς Πολυκάδρου, διακρίνει ἀναδυομένη ἐκ τῶν κυανῶν ὑδάτων μακρὰν σειρὰν ὀρέων, κωλύουσαν τὴν ὄρασιν. Αὕτη δὲ εἶναι ἡ μεγίστη καὶ ὠραιότατη, ἀλλὰ καὶ δυστηχεστάτη τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, εἰς ἣν κυρίως ἐφαρμόζεται ἡ μελαγχολικὴ τοῦ Βύρωνος προσφώνησις· « νῆσοι τῆς Ἑλλάδος, νῆσοι τῆς Ἑλλάδος! Αἰώνιον θέρος χρυσίζει ἔτι ἡμᾶς· τὰ πάντα ὁμῶς ἔδυσαν, πλὴν τοῦ ἡμετέρου ἡλίου. » Ἐν Κρήτῃ δύναται τις νὰ σπουδάσῃ κάλλιον ἢ ἀλλοθὶ πού τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς συμφορὰς τῆς Ἑλλάδος· ἡ φιλοσοφία, ἡ τέχνη, ἡ γλῶσσα, τὰ ἦθη καὶ ἡ

πολιτικῆ τῆς Ἑλλάδος ἐξεδηλώθησαν αὐτόθι ἐπὶ χιλιετηρίδας ὅλας μετὰ μεγίστης ἐμφάσεως. Ἐξ αὐτῆς τῆς γεωγραφικῆς θέσεως καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ἐδάφους πρᾶρχονται ιδιότητες, ἃς δυσκόλως εὐρίσκει τις συνηνωμένας ἀλλαχοῦ ἐν ἐπίσης μικρῷ καὶ στενῷ χώρῳ. Ὅπου τῆς νήσου καὶ ἂν στραφῆ τις, ἀναπνέει τὸν δροσερὸν καὶ ζωογόνον θαλάσσιον ἀέρα. Ὅπισθεν ἐκάστου βράχου μαντεύει τις τὴν γειτονίαν τῆς θαλάσσης, ἅμα δ' ἀναβάς εἰς τὴν κορυφὴν, διακρίνει τὸ προσφιλὲς στοιχεῖον, ὕτινος τὸ κυανοῦν χρῶμα ἀμιλλᾶται πρὸς τὸ τοῦ οὐρανοῦ. Ἐνιαχοῦ, π. χ. ἐν τῷ λιμένι τῆς Σούδας, νομίζει τις ὅτι βλέπει λίμνην τόσον στενῶς περικλείεται ἢ θάλασσα ὑπὸ βράχων καὶ ὄρέων ἀλλαχοῦ πάλιν, ὡς ἐν Σιτία καὶ Ἐτέρᾳ, ἀπλοῦται ἐντὸς τῶν κυμάτων μακροτάτη ταινία γῆς. Ἡ περιβρέχουσα τὴν νῆσον θάλασσα ἔχει, κατὰ τὰς καταμετρήσεις τοῦ Σπρότ, βάθος 12,000 ποδῶν· τὸ δ' ὕψος τῶν ὄρέων τῆς νήσου φθάνει ἄχρις 8,000 ποδῶν καὶ ἀποτελεῖ ἐνιαχοῦ, λ. χ. ἐν Λασιθίῳ, πανόραμα, πρὸς τὴν μαγικὴν καλλονὴν τοῦ ὁποίου οὐδεμία ἄλλη θέσις ἐν τῇ γῇ δύνανται νὰ συγκριθῇ.

Τὴν νῆσον πᾶσαν διασχίζουσι τρεῖς ἀπότομοι σειραὶ ὄρέων, ἀπολήγουσαι πανταχόθεν τοσοῦτον ἀποτόμως, ὥστε ἀπελπίζεται τις ν' ἀναρρήχθῃ ἐπ' αὐτῶν. Ἐγγύτερον ὁμῶς ἀνακαλύπτει τις βαθεῖας χαράδρας, ἃς ἐκοίλανεν ἡ τηκομένη χιὼν καὶ ὅθεν πρέπει νὰ διέλθῃ ὁ ἐχθρὸς, ὁ θέλων νὰ ἐκπορθῆσῃ τὰ ἔσχατα ἐκεῖνα καταφύγια τῆς κρητικῆς ἐλευθερίας. Πολλαχοῦ ἢ διόδος γίνεται τοσοῦτον στενὴ ὥστε τὸ κυανοῦν τοῦ οὐρανοῦ ἐξάφανίζεται ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς τῶν περιγητῶν κρέμανται ἄγριαι συναῖ, διασταυροῦσαι τοὺς κλάδους τῶν μετὰ τῶν ἀντικειμένων αὐτοῖς καὶ κατακαλύπτουσι τὴν ζοφουμένην χαράδραν. Ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῶν βράχων ὑπάρχουσι τὰ τρία ὄροπέδια τοῦ ὀμαλοῦ, τῆς Νίθας καὶ τοῦ Λασιθίου, ἅτινα οὐδέποτε ἐπάτη-

σε παῦς κατακτητοῦ, ἀληθῆ χρησφύγετα, εἰς τὰ ὅποια καὶ ἐν καιρῷ εἰρήνης ἔτι ἄκων περιάγει ὁ ἰθαγενὴς τὸν ξένον. Ἀλλὰ καὶ τὰ ὄροπέδια ἐκεῖνα μόνον κατὰ τὸ θέρος ἔχουσιν ἀληθῆ στρατηγικὴν ἀξίαν. Ἐκείθεν οἱ νησιῶται ἀσφαλεῖς δύναται ν' ἀποκρούσωσι τὰς ἐπιθέσεις τοῦ ἐχθροῦ, ἢ καὶ νὰ προσβάλωσιν αὐτὸν ὑποχωροῦνται ἐκ τῶν ὀπισθεν ἢ ἐκ πλαγίου. Ἀλλ' ἅμα ὡς ὁ ἐχθρὸς, ἀπελπισθεὶς ν' ἀναβῆται ἐπὶ τῶν κρητικῶν βράχων, ἀρκεσθῆ νὰ καταλάβῃ στρατιωτικῶς τὰς διόδους, ν' ἀνεγείρῃ πύργους καὶ νὰ πολιορκήσῃ, οὕτως εἰπεῖν, τὰ τρία ὄρεϊνὰ φρούρια, περιμένων, ὅπως ὁ χειμὼν ἀναγκάσῃ τοὺς ὄρεινοὺς νὰ καταβῶσιν εἰς τὴν πεδιάδα, τότε δὴ ἡ θέσις τῶν πραγμάτων μεταβάλλεται ἐντελῶς καὶ πάσας τὰς ὠφελείας ἔχει ἐκεῖνος, ὅστις εἶναι κύριος τῶν πεδιάδων καὶ τῆς θαλάσσης. Τοῦτο ἀποδεικνύει πασιφανῶς ἡ πορεία τοῦ ὄρεινοῦ πολέμου ἐν Κρήτῃ πρὸ αἰῶνων ἤδη.

Ἐν τῷ δυτικῷ καὶ ὑψίστῳ τῶν τριῶν ὄρεινῶν φρυγῶν τῆς νήσου κατοικεῖ ὁ ἐπιφωτότατος ἐχθρὸς τῶν Τούρκων, ὁ Σφακιώτης, τοῦτέστιν ἡ πολεμικὴ ἐκείνη φυλὴ, ἧς τσοάκις αἱ μὲν τουρκικαὶ ἐκθέσεις ἀνήγγειλαν τὴν ὑποταγὴν, αἱ δὲ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες τὰς προσόδους καὶ τὰς νίκας. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν σφακιανὸν πόλεμον ἰσχύει ὁ, τι ἐρρέθη ἀνωτέρω. Εἶναι μόνον θερινὸς πόλεμος καὶ ἡ αἰωνία ἑλληνικὴ ἐπὶ δὴ «ἡ ἐπανάστασις ἀκμάζει» μόνον κατὰ τὸ θέρος ἀληθεύει πληρέστατα. Τὸν χειμῶνα ὁ Σφακιώτης συνειλίξει νὰ ἐγκαταλείπῃ τοὺς ξηροὺς αὐτοῦ βράχους καὶ ν' ἀπέρχηται ὡς μεταπράτης, ἀγωγιάτης, ἢ ὑπρέτης εἰς τὰ εὐφωρα διαμερίσματα τῆς νήσου, ἵνα πορισθῇ τὸν ἐπιούσιον ἄρτον, εὐκόλως δὲ διακρίνεται μακρόθεν διὰ τὸ ὑψηλὸν καὶ εὐλύγιστον αὐτοῦ σῶμα καὶ τὸ μακρὸν ὄπλον, ὅπερ σπανίως καταλείπει αὐτὸν καὶ ἐν εἰρήνῃ. Ὁ κάτοικος τῶν πεδιάδων θεωρεῖ τὸν Σφακιώτην ὡς φίλον καὶ προστατήν, ὃν ὁμοίως

ἐνίοτε φοβεῖται καὶ τοῦ ὁποίου ἡ προστασία καθίσταται οὐχὶ σπανίως ἐπαχθής. Ἐάν ποτε ἐκτραγῆ ἐπανάστασις κατὰ τῶν Τούρκων, πάντες περιμένουσι τὸ ἐκ τῶν Σφακιῶν σύνθημα· ἐκ τῆς ἀποφάσεως τῶν Σφακιωτῶν ἐξήρηται ἡ ἑναρξίς, πολλάκις δὲ καὶ ἡ ληξίς τοῦ πολέμου· σημειωτέον ὅμως ὅτι, ἅπαξ ριφθέντος τοῦ κύβου, δὲν καθυστεροῦσι καὶ οἱ πλουσιώτεροι καὶ εὐπορώτεροι κάτοικοι τῶν παραλίων, ἀγωνιζόμενοι μάλιστα μετὰ πλείονος ὀριμύτητος καὶ ἐμπαθείας, ἢ οἱ Σφακιῶται, οἱ μὴ δὲν ἔχοντες νὰ διακυβεύσωσιν ἢ ν' ἀπολέσωσιν. Ὡστε εἰς κρίσιμους καιροὺς μεταξὺ τῶν ὄρεινῶν καὶ τῶν πεδ.νῶν ἐκδηλοῦται ἡ ἐξῆς ἀντίφασις· οἱ μὲν ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας ἀρπάζουσι καὶ ληστεύουσιν, οἱ δὲ ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας πάσχουσι τὰ πάνδεινα. Ὅπου ὑπάρχει ἡ ῥώμη, ἐκεῖ λείπει ἡ ἐθνικὴ ἰδέα. Ὅπου δ' αἱ καρδίαι πάλλουσιν ἰσχυρότερον ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ἰδέας, ἐκεῖ λείπει ἡ ῥώμη.

Ἦδη ὁ φλωρεντινὸς περιηγητὴς Βουονδελμόντης, περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος, ποιεῖται μνησίαν τῶν Σφακιωτῶν ὡς τραχείας τινὸς πολεμικῆς φυλῆς « Ἐχουσι, λέγει, ὑψηλὸν ἀνάστημα καὶ ἀπίστευτον εὐκινησίαν. Τρομεροὶ περὶ τὴν χρῆσιν τῶν ὄπλων, ζῶσιν ἐκ τῶν ὄλα ἔτη, χωρὶς οὐδέποτε ν' ἀσθενήσωσιν. Ἀντὶ οἴνου πίνουσι γάλα αἰγῶς » Ὅτε ὁ Βήλων ἐπεσκέφθη τὰ Σφακιά κατὰ τὸ 1550, παρετίρησεν ὅτι οἱ Σφακιῶται δὲν εἶχον πυροβόλα ὄπλα, ἀλλ' ἔφερον τόξα καὶ σπενδόνας ὡς οἱ ἀρχαῖοι. Οἱ Ἐνετοὶ ἐχρησιμοποίησαν τὸ φιλοπόλεμον τῶν ὄρεινῶν, διανείμαντες αὐτοῖς τουφέκια καὶ διδάξαντες αὐτοὺς τὰ πρῶτα στοιχεία τῆς τακτικῆς· ἐφείλκυσαν δ' εἰς τοιοῦτον βαθμὸν τὴν εὐνοίαν τῶν Σφακιωτῶν, ὥστε, ὅτε οἱ λοιποὶ Κρητῆς ἐπεκαλέσθησαν τὴν βοήθειαν τῶν Τούρκων κατὰ τῶν Ἐνετῶν, οἱ Σφακιῶται ἀντέστησαν, τάχιστα δὲ ἡ Σφακιωτικὴ γενναϊότης ἐνέσπειρε τρόμον εἰς τοὺς Τούρκους. Ἐπὶ

ἓνα ὄλον αἰῶνα οἱ ὀθωμανοὶ διοικηταὶ οὐδένα ἄλλον φόρον ἐτόλμων ν' ἀπαιτήσωσι παρὰ τῶν υἱῶν τῶν Λευκῶν Ὀρέων, ἢ ὀλίγον πάγον. Τὰ Σφακιά ἐθεωροῦντο ὡς τιμᾶριον τῆς Σουλτάνας Βαλκιδέ, τοῦτέστι τῆς βασιλομήτορος, καὶ εἰς αὐτὴν ἔστελλον κατ' ἔτος διὰ τὸν τύπον δῶρα τινά. Εἰς τὸν κεφαλικὸν φόρον οὐδέποτε ὑπεβλήθησαν οἱ Σφακιῶται. Τὸ ἐπί-Σφακιῶν ἀκμάζων ἔθος τῆς οἰκογενειακῆς ἐκδικήσεως διετήρει καὶ ὑπέτρεφε τὴν πολεμικὴν ῥώμην τῶν ὄρειων. Ὅσακις ἐφρονέυετο Σφακιώτης τις, ὁ ἐγγύτατος αὐτοῦ συγγενὴς ὄμνυε νὰ μὴ ἀλλάξῃ χιτῶνα, νὰ μὴ ἀποχωρισθῇ τοῦ καθημαγμένου χιτῶνος τοῦ φονευθέντος, ἄχρις οὗ ἐκδικήσῃ τὸν θάνατόν του. « Ἄλλοτε εἰς τὰ μέρη μας ὀλίγοι ἀπέθνησκον ἐπὶ τῆς κλίνης των, » λέγουσι καὶ σήμερον οἱ γέροντες Σφακιῶται, προσεπιλέγοντες μετὰ μελαγχολικοῦ στεναγμοῦ « σήμερον ἤλλαξαν τὰ ἡμέτερα ἔθιμα. » Ἄλλ' αἱ ἐλευθερίαι τῶν Σφακιωτῶν ὑπέστησαν δεινὸν τραῦμα, ὅτε, κατὰ τὸ 1770, διὰ τινος Ἰωάννου, τὰ Σφακιά συμμετέσχον τοῦ ῥωσσοτουρκικοῦ πολέμου. Εἶναι γνωστὴ ἡ αἰματηρὰ ἐπιχείρησις, ἣν διωργάνησε μὲν ἡ ἀκόρεστος τῆς Αἰκατερίνης φιλοδοξία, διεκύβευσε δὲ ἡ ζοφερά ματαιότης τοῦ Ὀρλόφ, καὶ ἦς τὰς δαπάνας ἀπέτησαν οἱ εὐπιστοὶ καὶ ἐξαπατηθέντες Ἕλληνες. Ἡ ῥωσικὴ ραδιουργία ἐσαγήνευσε σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ ἓνα τῶν πλουσιωτάτων καὶ σημαντικωτάτων Σφακιωτῶν, τὸν Μαστρογιάννην, ἀποπειραθέντα κατὰ τὸ δημῶδες ἄσμα, ν' ἐναστήσῃ « τὴν ῥωμηοσύνη. » Τῇ προτροπῇ αὐτοῦ, οἱ Σφακιῶται ἐπανάστησαν, χωρὶς νὰ πορυσθῶσι τὰ ἀναγκαῖα ἐφόδια καὶ χωρὶς νὰ ᾤσι βέβαιαι περὶ τῆς ὑποστηρίξεως τῶν πεδινῶν. Κατώρθωσαν μὲν νὰ προβῶσιν ἄχρι τῶν πεδιάδων, λεηλατοῦντες καὶ δηροῦντες τὴν χώραν· ἀλλ' οὐδεὶς συνηνώθη μετ' αὐτῶν, ὅτε δὲ οἱ Τοῦρκοι πασσαδες προσέβησαν εἰς ὑπάντησίν των μεθ' ὑπερτέρων δυνάμεων, οἱ Σφακιῶται ἔ-

παθον ἤτταν δεινὴν καὶ μάλις κατώρθωσαν νὰ ἐπανεέλθωσιν εἰς τὰ ὄρη αὐτῶν. Ὁ Ἰωάννης, αἰχμαλωτισθεὶς διὰ δόλου, ἀπηγγονίσθη ὡς ληστής ἐν Ἡρακλείῳ. Τότε δ' οἱ Σφακιῶται ἀπέτισαν ἀκριβὰ τὴν ἀφροσύνην των. Ἄμοιροι ὄντες ἀρχηγοῦ, διηρημένοι πρὸς ἀλλήλους, ἐγκαταλελειμένοι ὑπὸ τῶν λοιπῶν νησιωτῶν, ἠναγκάσθησαν νὰ παραδεχθῶσι πάντας τοὺς ὄρους τοῦ νικητοῦ. Πρώτην τότε φορὰν ὑπεβλήθησαν εἰς τὸν κεφαλικὸν φόρον· ἀλλ' ἐγκαρδίως ὤμοσαν νὰ μὴ ἀνεχθῶσιν ἐπὶ πολὺ τὸ ὄνειδος τοῦτο καὶ πραγματικῶς τὸ ἀπέπλυναν ἀφθόνως ἐν τουρκικῷ αἵματι καὶ κατὰ τὸ 1821 καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν ἐπανάστασιν.

Πάντη διάφορος τῆς τύχης τῶν ὄρειων ὑπῆρξεν ἡ τύχη τῶν Κρητῶν, τῶν οἰκούντων τὰ πλούσια καὶ πεδινὰ διαμερίσματα τῆς νήσου. (Ἐπεταὶ σύντομος ἀφήγησις τῶν τυχῶν τῆς Κρήτης ἄχρι τῆς κυριαρχίας τῶν Ἑνετῶν.)

Ἡ ἐνετικὴ διοίκησις ἀπεδείχθη πολλῶ νοσημονεστέρα καὶ δεξιωτέρα τῆς τουρκικῆς, ἥτις παρηκολούθησεν αὐτὴν καὶ ἥτις οὔτε κὰν τοῦ ὀνόματος διοίκησις εἶναι ἀξία· ἀλλ' ὅπωςδῆποτε τὴν Κρήτην ἐξελάμβανον οἱ Ἑνετοὶ ὡς μεγάλην ὑπερθαλάσσιον κτῆσιν, ἣν ἐξεμεταλλεύοντο παντοιοτρόπως πρὸς ὄφελος τῆς Μητροπόλεως καὶ τῶν ὑπαλλήλων αὐτῆς. Ὑπὲρ τοῦ λαοῦ οὐδεμίαν ἐλήφθη φροντίς. Οὐδὲν λοιπὸν παράδοξον εἶναι, πολὺ πρὸ τοῦ 1669, οἱ Κρητες μόνον ὅπως μεταβάλωσι τύχην, μόνον ὅπως ἀπαλαχθῶσι τῆς χριστιανικῆς ἐκείνης κυβερνήσεως, ἐπόθησαν τὴν κυριαρχίαν τῆς ἡμισελήνου. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρῆλθον δύο ὅλοι αἰῶνες, πρὶν ἢ περιέλθῃ ἡ νῆσος εἰς χεῖρας τῶν ὀθωμανῶν. Ἡ Εὐρώπη πᾶσα ἐπὶ 24 ὅλα ἔτη ἐθεᾶτο ἐναγωνίως τὸν πεισματώδη ἀγῶνα, ὅστις ἐγένετο χάριν τοῦ ἀδάμαντος τῶν ἐν τῇ Μεσογείῳ ἐνετικῶν κτῆσεων.

Τὰ Ἡράκλειον ἐπολιορκήθη τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1667 ὑπὸ τοῦ βεζῆρη Ἀχμέτ, ἀλλ' ἀντέστη ἥρωϊκῶς καὶ τελευτήσας ἐπὶ δύο καὶ ἐπέκεινα ἔτη. Ἐν τῇ στιγμή τοῦ ἐσχάτου κινδύνου, ἡ Γαλλία, ὑπέικουσα εἰς τὴν πρόσκλησιν τοῦ Πάπα, ἀπέστειλε τὸν δούκα Βωφόρ μεθ' ἑκατὸν πλοίων καὶ στίφους ἐβελοντῶν, ὅπως λύσῃ τὴν πολιορκίαν. Ὁ δούξ, εἰσελθὼν τῇ 19 ἰουνίου 1669 ἐντὸς τοῦ ἀπειλουμένου φρουρίου, ᾠδήγησεν αὐτοπροσώπως τὴν ἔξοδον τὴν γενομένην ἀπὸ τῆς πύλης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κατὰ τῶν τουρκικῶν χαρακομάτων, ἀλλ' ἔπεσε τραυματισθεὶς καιρῶς οἱ στρατιῶται κατελήφθησαν ὑπὸ πανικοῦ φόβου, ἐπειδὴ πυριταποθήκη τις, κυριευθεῖσα ὑπὸ τοῦ Βωφόρ, ἀνετινάχθη εἰς τὸν ἀέρα. Συγχρόνως ἀπόπειρά τις τῶν πολιορκουμένων, ὅπως καταστρέψωσι τὰ πολιορκητικὰ ἔργα τῶν Τούρκων, ἀπέτυχεν, πρὶν δ' εἰσελάσωσιν οἱ Τούρκοι διὰ τοῦ ἀνοιχθέντος ῥήγματος καὶ ἀποκόψωσι τοὺς πολιορκουμένους ἀπὸ τοῦ τελευταίου αὐτῶν καταφυγίου, τῆς θαλάσσης, ὃ ἐνετὸς ἀρχιστράτηγος Μοροζίνης, ὃ ὡς διάδοχος τοῦ Κορνάρου διευθύνει τὴν ἄμυναν, ἀπεφάσισε νὰ παραδώσῃ τὰ μετὰ τοσαύτης γενναιότητος ἀμφοισθηθέντα ἐρείπια τῆς πόλεως. Ἐν τῇ ἀξιωμανημονεῦται ταύτῃ πολιορκίᾳ ἔπεσον, κατὰ τὸν Δύππερ, 120,000 Τούρκων καὶ 30,000 Ἐνετῶν. Τὰ τρία φρούρια τῆς Σούδας, τῆς Σπιναλόγκας καὶ τῆς Γραβούσης ἀντέσχον 30 ὅλα ἔτη μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Ἡρακλείου τότε δὲ μόλις ἡ ἐνετικὴ σημαία ἐξηφανίσθη ἐντελῶς ἐκ τῶν παραλίων ἐκείνων. Ἀλλ' οἱ ἐπὶ τῇ ἀναχωρήσει τῶν Ἐνετῶν ἐπιχαιρεκακήσαντες νησιῶται ἐπέπρωτο νὰ συναισθανθῶσι ταχέως ὅτι ὀλεθρίαν ἐποίησαν ἀνταλλαγὴν.

Οἱ Τούρκοι ἔσπευσαν νὰ ὀργανίσωσι τὴν νέαν αὐτῶν κτῆσιν, καθ' ὅσον ἐν γένει ἐξήρκει ὁ ὀργανιστικὸς αὐτῶν νοῦς. Διήρσαν τὴν νῆσον κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς 4, βραδύτερον δὲ μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ διαμερίσματος τῆς Σιτίας εἰς 3 σανδζάκια. Ἐν

Χανίας, ἐν Ῥεθύμνῳ καὶ ἐν Ἡρακλείῳ ἤδρευεν ἀνά εἰς πασσάς, μὴ ἐξαρτῶμενος ἀπὸ τῶν συναδέλφων αὐτοῦ. Εἰς ἕκαστον τῶν Σανδζακίων ὑπέγετο ἀριθμὸς τις ἰσοβίων Ζιαμετίων καὶ τιμαρίων, διαφόρων τὸ μέγεθος. Τὸ Ἡράκλειον εἶχεν 8, τὰ Χανία 5, ἢ Ῥεθύμνος 4 Ζιαμέτια, τιμάρια δὲ τὸ μὲν Ἡράκλειον 1400, τὰ δὲ Χανία 800, ἢ δὲ Ῥεθύμνος 350. Οἱ τιμαριοῦχοι ὤφειλον ἐν καιρῷ πολέμου νὰ δίδωσιν εἰς τὸν Σουλτάνον ὠρισμένον τινα ἀριθμὸν ἐξωπλισμένων στρατιωτῶν.

Ἐπὶ τῇ εἰδήσει τῆς ἐξώσεως τῶν Ἑνετῶν σμῆνος ὅλον τυχοδιωκτῶν, σμῆνος ὅλον φιλαρπάγων καὶ εἰς ἔνδειαν περιελθόντων σπαγίδων καὶ Γενιτσάρων κατέπεσεν ἐκ τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας ἐπὶ τῆς Κρήτης. Κατ' ἀρχὰς κατελήφθησαν ὑπ' αὐτῶν μόνον τὰ εὐφορώτατα μέρη τῆς νήσου, τὰ πλούσια πασάλια. Βαθμιδὸν ὅμως ὁ ἐπὶ τῇ νίκῃ μεθῶν στρατιωτικὸς ὄχλος διεχύθη ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς νήσου καὶ ἤρξατο αὐξάνων κατ' ἀρέσκειαν τὰ ὄρια τῶν παραχωρηθέντων αὐτῷ τιμαρίων, σφετεριζόμενος διὰ τῆς βίας τοὺς ἀγρούς καὶ τοὺς ἀμπελῶνας τῶν Ἑλλήνων, βιάζων αὐτοὺς νὰ καλλιεργῶσιν ὑπὸ ἐπαχθεῖς ὄρους τὰς γαίας τῶν κατακτητῶν καὶ ἀρπάζων τὰς θυγατέρας καὶ τὰς ἀδελφάς των, ὡσάοις ἢ καλλονὴ διήγειρε τὴν λαγνείαν.

Τότε οἱ ἐν τῇ νήσῳ Ἕλληνες κατελήφθησαν ὑπὸ ἀπελπισίας. Ὡς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς κυριαρχίας τῶν Σαρακοῶν ὁ χριστιανισμὸς εἶχεν ἐξάλειφθῆ ὀλοτελῶς ἐκ τῆς νήσου, οὕτω καὶ κατὰ τὴν δευτέραν μουσουλμανικὴν κατάκτησιν διαμερίσματα ὅλα ἠσπάσθησαν τὸν ἰσλαμισμὸν. Οἱ περιηγηταί, οἱ ἐπισκεφθέντες τὴν Κρήτην κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα, ὁ Τουρνεφόρτιος καὶ ὁ Ποτόκις, διηγοῦνται ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν ἐν Κρήτῃ Τούρκων ἦσαν ἀρνησιθρησκοὶ ἢ υἱοὶ ἀρνησιθρήσκων. Τοὺς ἐξωμότης τούτους χριστιανούς ἠδύνατό τις ἐπὶ μακρὸν χρόνον νὰ δια-

κρίνη ευκόλως ἐκ τῆς γλώσσης καὶ τῶν ἡθῶν, καίτοι ἐπορεύοντο οὐχὶ εἰς τὸν ναὸν, ἀλλ' εἰς τὸ τζαμίον. Συνήθουν τὰς Τουρκικὰς καὶ τὰς χριστιανικὰς κακίας, τὴν πολυγαμίαν καὶ τὴν μέθην. Ἡ βαρβαρότης τῶν Τούρκων τῆς Κρήτης κατέστη παροιμιώδης· καὶ αὐτοὶ οἱ ἐν τῇ ἰπαιρωτικῇ Τουρκίᾳ ὀμόβρηκοι τοὺς ἐθεώρουν ὡς ἀγρίους, μεθύσους καὶ αἰρετικούς ληστές. Ὡς δὲ συνήθως συμβαίνει οἱ ἀρνησιφρονεῖς καταπίεζον ὠμότατα τοὺς πρῶτα συμπολίτας αὐτῶν. Πάντες οἱ Τούρκοι τῆς νήσου ἦσαν καταγεγραμμένοι εἰς ἓν ἐκ τῶν τεσσάρων ταγμαμάτων τῶν Γενιτσάρων, ἅτινα ἔδρευον ἐν Κρήτῃ, ἐρειδόμενοι δ' ἐπὶ τοῦ τίτλου τούτου, ἐποδοπάτουσαν πᾶν δίκαιον καὶ πᾶσαν ἠθικὴν καὶ παρέβαινον πᾶσαν νόμιμον τάξιν. Περὶ τὰ τέλη τῆς 18ης ἑκτονταετηρίδος ὁ Σουλτάνος ἦν πανταχοῦ ἀνίσχυρος, ἀλλ' οὐδαμοῦ ἀνισχυρότερος ἢ ἐν Κρήτῃ. Καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ὅτι θὰ εἶχε τὴν θέλησιν νὰ ἐπανορθώσῃ τὰς ὑπαρχούσας καταχρήσεις, δὲν εἶχε τὴν δύναμιν. Οἱ τιμαριούχοι καθίσταντο ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος ὑπεροπτικώτεροι καὶ βρασύτεροι, αἱ δὲ καταπίεσεις, αἷ ἐξήσκουν κατὰ τῶν χριστιανῶν, εἶχον ἀρχίσει νὰ ἐριμῶσι τὴν νήσον. Ἐφαίνετο ἐγγίζουσα ἡ στιγμή, καὶ ἦν ἡ Πύλη οὐδὲν σχεδὸν ἔμελλε νὰ πορίζεται εἰσόδημα ἐκ τῆς ἄλλοτε τοσοῦτον πλουσίας καὶ εὐφόρου νήσου.

Τέσσαρες ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου διορισθέντων πασσάδων καθρέθησαν ἀλληλοδιαδόχως ὑπὸ τῶν ὑπερφιάλων γενιτσάρων τῆς Κρήτης καὶ ἀπεστάλησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Τότε ἀπέστειλε τὸ Διβάνιον κατὰ τὸ 1813 εἰς Κρήτην τὸν Χαστζή Ὀσμάν πασσάν, βέκτην καὶ σκληρὸν ὑπἄλληλον, ἄνδρα, ὅστις δὲν ἀπεδειλίασε πρὸς τῆς ἰδέας νὰ συμμαχήσῃ μετὰ τῶν Ἑλλήνων πρὸς καταστροφὴν τῶν φιλοταράχων τιμαριούχων. Ὁ Ὀσμάν προσεῖλκυσε ὑπὸ διαφόρους προφάσεις εἰς Κρήτην τοὺς βραχυτάτους καὶ κινδυνωδέστατους ἀρχηγοὺς τῶν γενιτσάρων

καὶ ἐκεῖ ἔρριψεν αὐτοὺς εἰς τὴν εἰρηκτὴν καὶ ἀρῆκε ν' ἀποπνιγῶ-
 σιν ἢ ν' ἀποκεφαλισθῶσιν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Ταυτοχρόνως ἐτε-
 λοῦντο τῆ διαταγῆ του δημόσια διασκεδάσεις. Ἄμα ὡς ἀν-
 τήχουν οἱ κανονοβολισμοὶ, οἱ ἀναγγέλοντες πᾶσαν πίπτουσαν
 κεφαλὴν, ἔρχεζεν ἡ μουσικὴ καὶ ὁ χορὸς, καὶ ἀλλοίμονον εἰς
 ἐκεῖνον, ὅστις δὲν ἐδείκνυετο εὐθυμὸς. Τῆ προτροπῆ τοῦ Ὀσμάν,
 ἐξετέλεσαν συγχρόνως καὶ οἱ πασσαδες τῆς Ῥεθύμου καὶ τοῦ
 Ἰρακλείου τὸ μικρὸν αὐτῶν πραξικόπημα· τοὺς ἀίχμαλιώτους
 αὐτῶν ἔστειλον εἰς Χανία, ὅπου ἐπὶ δύο ὄλους μῆνας ἔρρεεν
 ἀπαύστως τὸ αἷμα καὶ διέρκουν αἱ βεβιασμένα πανηγύρις. Ὁ
 Ὀσμάν δὲν ἀπέφυγε τὴν ἀνταπόδοσιν τοῦ χυθέντος αἵματος.
 Ὁ Ζήλος μετ' οὗ ὑπῆρέτησε τὴν Πύλην διήγειρε τὴν δυσπι-
 στίαν αὐτῆς. Οἱ φίλοι καὶ οἱ συγγενεῖς τῶν φονευθέντων διέ-
 βάλον αὐτὸν παρὰ τῷ Σουλτάνῳ, ὅστις δὲν ἐβράδυνε ν' ἀπο-
 στείλῃ εἰς τὸν πασσάν τῆς Κρήτης τῶν μετᾶξον βρόγχον.
 Ὡς γνήσιος τοῦρκος ὁ Ὀσμάν ἐδέχθη τὴν διαταγὴν μετὰ με-
 γίστης εὐλαβείας, ἐξετέλεσε τὰς συνήθεις θρησκευτικὰς ἀπο-
 λούσεις καὶ ἀπῆρξεν αὐτὸς ἑαυτόν. Μετὰ τὸν θάτατόν του ἤρ-
 χισαν αὐτῆς αἱ ἀρχαῖαι καταχρήσεις. Ἄλλὰ διὰ τῶν σφαγῶν
 τῶν Χανίων οἱ Ἕλληνες εἶχον διδαχθῆ πῶς ἠδύναντο ν' ἀπαλ-
 λαχθῶσι τῶν δεσποτῶν των, εἶχον εὐρεθῆ ἔνοπλι ἀπέναντι
 των, τοὺς εἶδον τρέμοντας καὶ ἔμαθον ὅτι οἱ τύραννοι εἰσὶν ἀσθε-
 νεῖς καὶ θνητοί, ὅταν πολεμῇ τις αὐτοὺς διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν
 μέσων. Οὕτω τὸ 1821 εὗρε τοὺς Κρητας ἀποφασισμένους ὁμο-
 θύμως ἢ ν' ἀποσεισῶσι τὸν ζυγὸν τῶν Τούρκων, ἢ ν' ἀποθάνω-
 σι. Ἄλλὰ τὰ μέσα ἦσαν ἐλάχιστα. Μάτην ἐζήτησαν ἐπανει-
 λημένως παρὰ τῶν κατοίκων τῆς Ὑδρας καὶ τῶν Σπετζῶν
 ὄπλα καὶ πολεμοφόδια. Ὅτε ἐξεβράγη ἡ ἐπανάστασις εἶχον
 μόνον 360 ὀκάδας πυρίτιδος, τὰ δὲ ὄπλα δὲν ὑπερέβαινον τὰ
 4200, ἐξ ὧν 800 ἀνήκον εἰς τοὺς Σφακιώτας. Οὕτως ἐχόν-

των τῶν πραγμάτων, ἡ περίσκεψις καὶ ὁ δισταγμὸς ἦσαν ἔργον συνέσεως, αἱ δὲ μωμαί, ἃς ἐπιβρίπτει ὁ Τρικουπῆς κατὰ τῶν Κρητῶν διὰ τὴν ἀφιλοπάτριδα αὐτῶν βραδύτητα, ἐκμιθηνίζονται. Αἱ ὠμότητες, ἃς διέπραξαν οἱ Μουσουλμάνοι ἐν Κυδωνία περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἰουνίου, ἅμα ὡς ἀφίχθη ἡ εἰδησις τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Ἑλλάδος, προσκάλεσε τὴν πρώτην ἀντίστασιν τῶν καταπιεζομένων. Τῆ 14 ἰουνίου 1821 στίφος ἐνόπλων Ἑλλήνων ἀντετάχθη παρὰ τὸ χωρίον Λουλὸ κατὰ τῶν λεηλατούντων καὶ σφαζόντων Τούρκων καὶ ἔτρεψεν αὐτοὺς εἰς φυγὴν. Πάραυτα ἀνανεώθησαν ἐν Κυδωνία αἱ φονικαὶ σκηναί. Ὁ φανατικὸς ὄχλος ἐξεμάνη κατὰ τῶν ἱερέων, οὓς ἐθεώρει ὡς πρωτοεργοὺς τῶν ταραχῶν· οἱ Ἕλληνες τῶν περιχώρων προσέβησαν εἰς ἀντεκδικήσεις καὶ τότε τὰ βλέμματα πάντων ἐστράφησαν πρὸς τὰ Σφακία· ἐκεῖθεν περιεμένετο καὶ αὖθις τὸ σύνθημα τοῦ γενικοῦ πολέμου. Καὶ ὄντος ἐπὶ τῶν Σερακιῶν συνῆλθε συνέλευσις ἐνόπλων, οἵτινες, μετὰ πανηγυρικὴν ἐπίκλησιν τῆς θείας προστασίας, ἀπεφάσισαν ν' ἀναβρίψωσι τὸν περὶ τῶν ὅλων κύβον, ὅπως σώσωσι τὰς γυναῖκας, τὰ τέκνα καὶ τὴν πατρίδα. Συνέστησαν «σφακιωτικὸν συμβούλιον» μετὰ σφραγίδος, φερούσης τὴν εἰκόνα τῆς «Παναγίας τοῦ Λουτροῦ.» Πάραυτα ἡ μανία τοῦ πολέμου ἐξηπλώθη εἰς πᾶσαν τὴν νῆσον. Τὰ ἐπαναστατικὰ στίφη προσέβησαν ἄχρι τῶν τειχῶν τῶν Χανίων καὶ τῆς Ῥεθύμνης, ἥτις, ἕνεκα τῆς γειτνιασεως τῶν ὀρέων ἦτο μᾶλλον ἐκτεθειμένη εἰς προσβολήν. Παρὰ τὸ Θερισόν, οἱ υἱοὶ τῶν Λευκῶν Ὀρέων κατήγαγον τῆ 4 ἰουλίου πρώτην μεγάλην νίκην κατὰ τῶν Τούρκων τῶν Χανίων, οἵτινες, συμποσοῦμενοι περὶ τοὺς πεντακισχιλίους ἄνδρας ἐζήτησαν νὰ εἰσχωρήσωσιν εἰς τὸ ὄροπέδειον τοῦ Ὀμαλοῦ. Τῆ 18 ἰουλίου τρισχίλιοι Μουσουλμάνοι θέλοντες καὶ αὖθις νὰ εἰσδύσωσιν εἰς τὰ στενά τῶν Σφακιῶν, ἀπεκρούσθησαν μετὰ μεγάλης ζημίας. Ἐν τούτῳ τῷ μεταξῷ οἱ

Κρήτες ἐζήτησαν καὶ ἐπέτυχον παρὰ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπαναστατῶν ἕνα ἀνώτατον ἀρχηγόν· ὁ Δημήτριος Ἰψηλάντης ἀπέστειλε πρὸς αὐτοὺς, τὸν βῶσσον ἀξιωματικὸν Ἀφεντούλην, ὅστις κατὰ τὸν νοέμβριον τοῦ 1821 φέρων ἄφθονα πολεμικοφῶδια ἀπεβιβάσθη εἰς Λουτρόν, λιμένα τῶν Σφακιῶν. Ὁ Ἀφεντούλης ἔφθασεν ἐγκαίρως, ὅπως ἀναζωογονήσῃ τὴν ἐπανάστασιν, ἥτις, ἅμα τῇ ἐνάρξει τοῦ χειμῶνος, εἶχεν ἀρχίσει νὰ παρακμάζῃ. Οἱ πασσάδες τοῦ Ἡρακλείου καὶ τῆς Ῥεθύμνου εἶχον κατορθώσει περὶ τὰς ἀρχὰς αὐγούστου νὰ προχωρήσωσιν ἄχρι τῶν Ἀποκορώνων καὶ νὰ συνενωθῶσιν ἐκεῖ μετὰ τοῦ τέως ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν πολιορκουμένου πασσά τῶν Χανίων. Ὅτε οἱ εἰς βοήθειαν σπεύσαντες Τοῦρκοι ἤρχισαν νὰ μέμφωνται τοὺς ἐκ Χανίων ὀμοβρήσκους αὐτῶν ἐπὶ ἀνανδρίᾳ διότι ἠνέχθησαν νὰ πολιορκιθῶσιν αἰσχυρῶς ὑπὸ τῶν βασιλιάδων, οἱ Χανιώται ἔδειξαν εἰς τοὺς σκώπτας τὰ βζυγὰ τοῦ Θερισσοῦ καὶ εἶπον· « φίλοι, ἐκεῖ κατοικοῦσιν οἱ Σφακιῶται, εἰς αὐτοὺς δείξατε τὴν γενναϊότητά σας, ἐὰν σὰς ἀρέσῃ. » Καὶ ὄντως καὶ αὐτίς ἡ πάλῃ ἐμελλε ν' ἀποφασισθῇ εἰς τὰ στενὰ τῶν Λευκῶν Ὀρέων. Τῇ 19 αὐγούστου τρισχίλιοι Τοῦρκοι προέβησαν ἄχρι τοῦ Θερισσοῦ καὶ τῶν Λάκκων, ἀλλ' ἀπεκρούσθησαν μετὰ μεγάλης ζημίας. Ὁ Κριτοβουλίδης διηγεῖται ὅτι· γυνή τις ἐκ Θερισσοῦ φέρουσα κάμιστρον πλήρες σταφυλῶν εἰς τὴν χεῖραν καὶ στάμνον ὕδατος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἔσπευσεν ἐν μέσῳ τοῦ πυρός, ὅπως ὀρυσίῃ τοὺς ἀγωνιζομένους συγγενεῖς. Μία σφαῖρα συνέτριψε τὴν στάμνον, ἀλλ' ἡ θερισιώτισσα ἐξηκολούθησεν ἄτρομος τὸν δρόμον τῆς καὶ ἔφερεν εἰς τοὺς οἰκείους τὰς σταφυλάς, λυπούμενη μόνον διότι ἡ ἐπάρατος τουρκικὴ σφαῖρα τὴν ἐμπόδισε νὰ κομίσῃ εἰς αὐτοὺς καὶ ὕδωρ. Τέλος ὅμως οἱ Τοῦρκοι παρεσκευάσθησαν νὰ εἰσβάλωσι πανστρατιᾶ εἰς Σφακιά. Τὰ ἠνωμένα σώματα τῶν τριῶν πασσάδων ὤδευσαν πρὸς τὸ Πρόσνερον καὶ εἰ-

σῆλθον εἰς τὰ στενά τῆς Κράπης καὶ τοῦ Ἰμβρου, ὅπου εἶδον, οὐχὶ ἄνευ τρόμου, διεσπαρμένα ἔτι κατὰ γῆς τὰ ὄστα τῶν προσφάτως φονευθέντων συστρατιωτῶν των. Μὴ εὐρόντες εἰς τὰ τοσοῦτον εὐκόλως ὑπερασπιζόμενα ἐνεῖνα στενά οὐδεμίαν ἀντίστασιν, προέβησαν ἀκωλύτως ἄχρι τῶν Σφακιῶν, παρέδωκαν εἰς τὸ πῦρ τὰ παραθαλάσσια χωρία καὶ ἐπανῆλθον διὰ Φραγκοκαστέλου καὶ Λάμπης εἰς Ῥέθυμον. Μόνον εἰς τὴν ἀγρίαν χαράδραν τῆς Ἀγίας Ῥούμελις, ἐνθα οἱ Σφακιῶται εἶχον ἀσφαλίση τὰ πλεῖστα τῶν γυναικοπαίδων αὐτῶν, δὲν κατώρβωσαν οἱ Τούρκοι νὰ εἰσχωρήσωσιν, ἀποκρουσθέντες παρὰ τὸν Ἅγιον Παῦλον· τοῦτο ἴσως τὸ γεγονός ὁ Φιλίμων, ὁ Τρικούπης καὶ ὁ ὑπ' αὐτῶν ἐξαπατηθεὶς Γερβίνος, παρέστησαν ὡς λαμπρὰν νίκην τῶν Σφακιωτῶν καὶ ὡς ἐντελὴ ἀποτυχίαν τῆς τουρκικῆς ἐκστρατίας. Πράγματι ὅμως οἱ Σφακιῶται μόνον τῶν ἀπροσίτων κηρυφῶν τῶν Λευκῶν ὀρέων καὶ τῶν κρησφυγέτων τοῦ Ὀμαλοῦ ἦσαν ἔτι κύριοι. Ἡ δὲ τουρκικὴ ἐκστρατεία, ἐὰν λάβῃ τις ὡς μέτρον τὰς ἐν τῷ τελευταίῳ πολέμῳ ἐπιτυχίας τοῦ Μουσταφᾶ καὶ τοῦ Ὁμέρ, δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐπιτυχοῦσα πληρέστατα. Οἱ Σφακιῶται ἠδύναντο νὰ ἐμποδίσωσι τὴν πρόοδον τῶν Τούρκων εἰς Κράπην, ἠδύναντο νὰ ὑπερασπισθῶσι τὸ Κουτρών, πρὸ πάντων δὲ τὴν μακρὰν καὶ ζοφηρὰν χαράδραν τοῦ Ἰμβρου· ἀλλ' εἶχον καταληφθῆ ἀπαράσκευοι καὶ παραδεδομένοι εἰς ἐμφιλίους διχονοίας. Δὲν διεφλέγοντο δ' ἔτι ὑπὸ τοῦ πυρός τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ὡς οἱ λοιποὶ Κρήτες οἱ παθόντες ἤδη ὑπὲρ αὐτῆς. Ἡ ἀρίστη ἴσως ὑπηρεσία, ἣν ἠδύναντο νὰ παράσχωσιν οἱ Τούρκοι εἰς τὴν ἐπανάστασιν ἦτο τὸ νὰ δηλώσωσι καὶ τὰ Σφακιά. Αἱ ὠμότητες καὶ αἱ λεηλασίαι, αἷς διέπραζαν τὰ τουρκικὰ στρατεύματα διαβαίνοντα, μετέβαλον τὸν συνῆθη ὀρεινὸν πόλεμον τῶν Σφακιωτῶν εἰς πεισματώδη ἐθνικὸν ἀγῶνα. Νεᾶνίς τις, περίφημος ἐπὶ καλωνῆ, ἡ κόρη τοῦ Θεοδώρου Μουριλό-

του, συλληφθεῖσα αιχμάλωτος κατὰ τὸν ἐμπρισμὸν τῆς Ἀναπόλεως, ὠδήγησε τὸν τοῦρκον δεσπότην αὐτῆς ζητήσαντα νὰ πῆ ὕδωρ εἰς τὴν δεξαμενὴν, καὶ ἐκεῖ ἐξαπατήσασα τὴν ἐπιτήρῃσιν του ἐρρίφθη ἐντὸς τῶν ὑδάτων, προτιμῶσα τὸν θάνατον τῆς ἐν αἰσχύνῃ καὶ αἰχμαλωσίᾳ ζωῆς. Τοιαῦται πράξεις ἀγρίας ἀπελπισίας προσημαίνουσι τὸν ἐρχόμενον ἐθνικὸν πόλεμον διεξαχθέντα ἐν Κρήτῃ μετ' ἀπαραδειγματίστου λύσσης.

Μετὰ τὴν ἀφίξιν τοῦ Ἀφεντούλη, οἱ ἐπαναστάται ἐγένοντο αὐτῆς ἐπιθετικώτεροι καὶ μετὰ εὐτυχεῖς τινες συγκρούσεις προέβησαν ἄχρι τῶν πυλῶν τῆς Ῥεθύμνου καὶ τῶν Χανίων. Εἰς γάλλος φιλέλληνα μάλιστα, ὁ Βελέστρας, ἀπεπειράθη, κατὰ τὸν Ἀπρίλιον 1822, νὰ νυριεύσῃ ἐξ ἐφόδου τὴν Ῥεθύμνον. Τὸ τόλμημα ἀπέτυχε μόνον ἕνεκα ἐλλείψεως πειθαρχίας μεταξὺ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τῆς μυστικῆς ἀντιδράσεως τῶν Ἑλλήνων ὀπλαρχηγῶν. Ὁ φθόνος καὶ ὁ φατριασμὸς, αἱ κληρονομικαὶ κακίαι τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς, διετρανώθησαν μάλιστα κατὰ τὴν κρίσιμον ἐκείνην περίοδον τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως μικροπρεπεῖς ἀντιζηλῖαι διεκύβευσαν πᾶν ὃ, τι εἶχεν ἀποκτηθῆ διατσαύτης γεννιότητος καὶ τοσοῦτων θυσιῶν. Ὁ Ἀφεντούλης καὶ οἱ λοιποὶ Κρητῆς δὲν ἠδύνατο νὰ παραδεχθῶσι τὰς ἀξιώσεις τῶν Σφακιωτῶν, ζητούντων νὰ ἄρχωσι καὶ ἐν τοῖς συμβουλίαις καὶ ἐν ταῖς μάχασι. Ἀφ' ἐτέρου ὁμοῦ, ἐὰν ἀνθίσταντο εἰς τοὺς ὑπερφάνους ὀρεινοὺς, ἠδύνατο νὰ ὠθήσωσιν αὐτοὺς ἄχρι προδοσίας καὶ δολοφονίας. Ὁ ἀγαπητὸς τοῦ λαοῦ ἐν Κρήτῃ, ὁ ἰκανώτατος ἀρχηγὸς τῶν πεδινῶν διαμερισμάτων Μελιδόνης εἶχεν ἤδη δολοφονηθῆ κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1822 ὑπὸ τοῦ Σφακιώτου Ῥούσσου ἐν συμποσίῳ. Ἀφ' ἐτέρου ὁ Ἀφεντούλης κατηγορεῖτο οὐχὶ ἀλόγως ὅτι ἐζήτει ν' ἀνδρῶσῃ δι' ἑαυτὸν ἐν Κρήτῃ ἰδίαν ἡγεμονίαν, κεχωρισμένην ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐν Ῥωσσίᾳ ὑπηρεσία του, ἡ προστασία τοῦ Ὑψηλάντη προεκάλεσαν τὴν δυσ-

πιστιαν τῶν Κρητῶν, περιφρουρούντων ζηλοτύπως τὴν ἰδίαν ἐ-
αυτῶν ἀνεξαρτησίαν.

Διὰ τοῦ ἐξοστρακισμοῦ τοῦ Ἰψηλάντη ἐκ τῆς ἐθνοσουλείσε-
ως τῆς Ἐπιδαύρου ὁ Ἄφεντούλης ἀπώλεσε πᾶν στήριγμα, καὶ
ὁμῶς ἀπεφάσισε ν' ἀντιστῆ εἰς τὸν Ὀμηρίδην, ὅστις ἀπεστάλη
ὑπὸ τῆς νέας ἐν Ἑλλάδι κυβερνήσεως εἰς Κρήτην καὶ συνεκά-
λεσε περὶ τὰ τέλη μαΐου 1822 Ἐθνικὴν Συνέλευσιν εἰς Ἀρ-
μένην. Ἄλλ' ὅτε, ἐν τοῖς συνεδριάσει τῆς 1 καὶ 2 ἰουλίου
ἐψηφίσθη τὸ προσωρινὸν πολίτευμα τῆς Κρήτης καὶ ἡ νῆσος ἐτέ-
θη ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῆς κεντρικῆς διοικήσεως τῆς Ἑλλάδος,
ὁ Ἄφεντούλης, μετὰ πολλοὺς δισταγμοὺς, ἠναγκάσθη νὰ ἐνδώ-
σῃ καὶ νὰ δεχθῆ μάλιστα παρὰ τῆς κυβερνήσεως, ἦν κατ' ἀρ-
χὰς ἀπεπειράθη νὰ πολεμίσῃ, τὸ ἀξίωμα γενικοῦ ἐπαρχοῦ τῆς
νήσου. Ἄλλ' ἐνῶ οἱ ἐπαναστάται ἐδαπάνων καιρὸν πολύτιμον
ἐν ἐμφυλίῳ διενέξουσι καὶ συζητήσουσι πολιτευμάτων, τρομερὸς
κίνδυνος ἐνέσκηψεν αἴφνης ἐπὶ τῆς νήσου. Ἡ Πύλη, ἀπελπισθεῖ-
σα νὰ καταβάλλῃ τὴν ἐπανάστασιν διὰ τῶν ἰδίων ἐαυτῆς δυνά-
μεων, ἔθεσε τὴν νῆσον ὑπὸ τὴν ἄμεσον δικαιοδοσίαν τοῦ πασ-
σᾶ τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ Ἀλῆ. Ἡ Κρήτη ἦτο τὸ τίμημα τῶν
ὑπηρεσιῶν, ἃς ἔμελλε νὰ παράσχω ὁ ἰσχυρὸς ὑποτελὴς ἐν τῇ
κατὰ τῶν Ἑλλήνων πάλη !

Ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς ἐνήργησεν ἐν σιωπῇ ἀλλὰ μετὰ δραστη-
ριότητος σπουδαιοτάτας πολεμικὰς παρασκευὰς, ἤρξατο ταχέ-
ως τὸν στρατὸν αὐτοῦ κατὰ 9,000 ἀνδρῶν περίπου, καὶ τὸν
ἰούνιον τοῦ 1822 ἔρριψεν εἰς Κρήτην πεντακισχιλίους Ἀλβα-
νοὺς, ὑπὸ τὸν γαμβρὸν του Χασσάν. Ὁ Χασσάν ἐστρατοπεύ-
δευσεν εἰς Ἀλιακὰς καὶ ἀπεπειράθη νὰ ἐκβάλλῃ παρὰ τὴν Μά-
λαξαν τοὺς ἐπαναστάτας ἐκ τῶν τα μ π ο υ ρ ί ω ν τ ω ν .
Μετά τινος μάχας τιμησάσας τὰ ἑλληνικὰ ὄπλα, οἱ ἐπαναστά-
ται κατέλιπον τὰ ὄχυράματα αὐτῶν. Ἦτο προφανὲς ὅτι δὲν

ἠδύναντο ν' ἀντιστῶσι κατὰ τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς τῶν Αἰγυπτίων τακτικῶν, γεγυμνασμένων εἰς τὴν χρῆσιν τῆς λόγ-
 χης καὶ ἐχόντων ἀξιώματικούς Εὐρωπαίους. Ὅτε ὁμως ὁ Χασ-
 σάν ἠθέλησε νὰ καταδιώξῃ τοὺς Κρητὰς εἰς τὰ ὄρη τοῦ Θερισ-
 σοῦ, ἠναγκάσθη νὰ ἐξαγοράσῃ πᾶν βῆμα δι' ἀφθόνου αἵματος
 καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ ἄπρακτος. Τότε ἀπεφάσισε νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ
 μόνον ἐν Κρήτῃ τελεσφόρον πολεμικὸν σχέδιον. Καταλαβὼν τὰ
 πεδινὰ μέρη τῆς νήσου, καταστρέψας τοὺς ἀγρούς, καὶ πολιορ-
 κήσας τὰς διόδους τῶν ὀρέων, ἐστέρησε τοὺς ἐπαναστάτας πά-
 σης ἐλπίδος βοηθείας καὶ ἠπειλήσεν αὐτοὺς διὰ λιμοῦ. Ἄκων
 θ' ἀναμνησθῆ τις τῶν χρόνους, καθ' οὓς ἐν τῷ λιμένι τῆς
 Σαλαμίνας, ἐν τῇ στιγμῇ τοῦ μεγίστου περσικοῦ κινδύνου, οἱ
 Ἕλληνες ἤριζον πρὸς ἀλλήλους, ὅταν ἀκούσῃ ὅτι ἐν Κρήτῃ
 ἐξηκολούθει ἀναπτυσσομένη ἡ ἔρις μεταξὺ τοῦ Ἄφεντούλη καὶ
 τῶν Σφακιωτῶν. Τῇ 15 νοεμβρίου 1822 οἱ Σφακιῶται καθή-
 ρεσαν τὸν ῥώσσον προδότην καὶ ἐπέτυχον παρὰ τῆς κεντρικῆς
 κυβερνήσεως τῆς Πελοποννήσου νέον διοικητὴν, τὸν ὑδραῖον Τομ-
 πάζην. Ἡ ἐλπίς τῶν Κρητῶν ὅτι διὰ τῆς ἐκλογῆς ταύτης ἐμελ-
 λον νὰ ἐπιτύχωσι τὴν συνδρομὴν τοῦ ὑδραϊκοῦ στόλου, ἐφάνη
 πραγματοποιουμένη. Ὁ Τομπάζης ἐνεφανίσθη πρὸ τοῦ λιμένος
 τῆς Κισσάμου καὶ τῇ 25 μαΐου 1823 τὸ φρούριον τῆς Κισσά-
 μου ἠναγκάσθη νὰ παραδοθῆ εἰς αὐτόν. Ἀντὶ ὁμως τότε νὰ
 προσβάλῃ διὰ ξηρᾶς καὶ διὰ θαλάσσης δραστηρίως τὴν Γρα-
 βουῶσαν καὶ τὰ Χανία, ὧν ἐν τῇ στιγμῇ τοῦ πρώτου τρόμου
 ἠδύναντο νὰ καταστῆ ἀνευ μεγάλης δυσχερείας κύριος, ἀπεφά-
 σισε νὰ ἐκστρατεύσῃ κατὰ τῶν Τούρκων τῆς Σελίνου, οἵτινες,
 ὄχυροθέντες ἐπὶ τῶν ἀπροσίτων βράχων τοῦ Κανδάνου ἀντέστη-
 σαν ἐπὶ μακρὸν χρόνον εἰς τὰς προσβολὰς του. Ὅτε τέλος ἐβι-
 ᾶσθησαν ὑπὸ τοῦ λιμοῦ νὰ συνθηκολογήσωσιν, ὁ Τομπάζης ἔ-
 στερεζεν εἰς λίαν εὐμενεῖς ὄρους, καὶ τότε δὲ, ἀντὶ νὰ προβῆ

κατὰ τῶν χανίων συνέλαβε τὴν ἀτυχῆ ἰδέαν νὰ συγκαλέσῃ εἰς Ἀρκουδιανὰ μεγάλην Συνέλευσιν τοῦ κρητικοῦ λαοῦ, ὅπως συζητηθῆ τὸ πολίτευμα. Ἐν τῇ Συνελεύσει ἐκείνῃ οἱ Σφακιῶται ἐνεφανίσθησαν ἔντροποι ἐν μέσῳ τῶν λοιπῶν ἀόπλων ἀντιπροσώπων, ἀπαιτοῦντες, ὅπως ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς ἐκάστης ἐπορχίας ἦ Σφακιώτης. Τέλος μετὰ πολλὰς ἐρίδας ἐψηφίσθη τὸ πολίτευμα ὀρίζον τὰ δικαιώματα τοῦ Τομπάζη καὶ πασῶν τῶν ἀρχῶν ἄχρι τῶν δημοτικῶν συμβούλων καὶ τῶν εἰρηνοδικῶν. Οἱ ἀντιπρόσωποι ἐφάνησαν ὅλως τυφλώττοντες πρὸς τὰς παραχρῆμα ἀνάγκας καὶ πρὸς τὴν στρατιωτικὴν θέσιν τῆς ἐπαναστάσεως.

Ἐνῶ οἱ Κρήτες ἐδαπανῶντο εἰς λόγους, οἱ Αἰγύπτιοι προέβαινον εἰς ἔργα. Τὰ ἀνατολικὰ παράλια τῆς νήσου εἶχον καταστῆ θέατρον φοβερᾶς τραγωδίας. Δυσχίλιοι Ἕλληνες καὶ Ἑλληνίδες εἶχον καταφύγει εἰς τὸ σπήλαιον τοῦ Μελάτου, ὅπου προσεβλήθησαν ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων καὶ ἠαγκάσθησαν, κατὰ τὸν φεβρουάριον τοῦ 1823, νὰ συνθικολογήσωσιν. Ὁ Χασσάν πασὰς διέταξε πάραυτα νὰ σφαγῶσι πάντες οἱ ἐπιζῶντες ἄνδρες, πλὴν τριάκοντα, οὓς ὠδήγησε δεσμίους εἰς Σπιναλόγκαν. Οἱ αἰχμαλωτισθέντες ἱερεῖς, δεθέντες δίκην κτηνῶν, ἐρρίφθησαν ἐντὸς μεγάλης πυρᾶς καὶ ἐκάψαν ζῶντες. Ἐκ τῶν γυναικῶν αἱ μὲν πρεσβύτεραι ἐφονεύθησαν, αἱ δὲ νεώτεραι ἐπωλήθησαν ὡς δοῦλαι εἰς Αἴγυπτον καὶ εἰς Ἀσίαν. Ἀνθρᾶ τις νεᾶνις, κατακληρωθεῖσα ἐν τῇ διανομῇ τῶν λαφύρων εἰς Ἀλβανὸν τινα, ἐνῶ ἀπῆγετο παρ' αὐτοῦ εἰς Σπιναλόγκαν, ἐπήδησε καθ' ὁδὸν παρὰ τὸ Φουρνὸ ἐντὸς βαθείας δεξαμενῆς καὶ ἀπεπνίγη. Ὁ ἄγγλος περιηγητὴς Σπράτ λέγει ὅτι καὶ σήμερον ἔτι οἱ χριστιανοὶ τοῦ Μελάτου, διηγούμενοι τὰς φρικώδεις ἐκείνας σκηναῖς, οὐδ' ὅλως ἀποκρύπτουσιν ὅτι πνέουσιν ἔτι ἐκδίκησιν ὁ εὐσεβὴς ἀξιωματικὸς τοῦ ἀγγλικοῦ ναυτικοῦ φαίνεται ἀπορῶν εἰς ἄκρον διὰ τοῦ

το καὶ φρονεῖ, συμφώνως πρὸς τὰς ἰδέας τοῦ σημερινοῦ ἀγγλικοῦ τύπου, ὅτι τὸ ἄριστον θὰ ἦτον ἐὰν αἱ «μικρότητες» αὐταὶ ἐκαλύπτοντο ὑπὸ τὸν πέπλον τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ παρεδίδοντο εἰς λήθην. Τὸ καθ' ἡμᾶς, δὲν συμεριζόμεθα τὴν ἡπὶαν γνώμην τοῦ Ἀγγλοῦ ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦτο καὶ ἀναμνησόμεν ὅτι ἐνίοτε ὁ Θεὸς ἀφυπνίζει ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἀνθρώπων εἰδωλολατρικὰς ἀρετὰς, ὅπως κατασχύνη τὴν νεοχριστιανικὴν ὑποκρίσιν.

Ἐτι ζοφερώτερα ἀνάμνησις πλανᾶται ἐπὶ τοῦ σπηλαίου τοῦ Μελιδόνη. Ἐκεῖ εἶχον καταφύγει, κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1823, ὅτε ἀπεβιάσθησαν εἰς Σούδαν αἱ πρῶται ἐπικουραὶ αἱ ἀποστελλόμεναι ὑπὸ τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ εἰς τὸν Χασσάν πασσᾶν, 370 γέροντες, γυναῖκες καὶ παιδία, ὑπὸ τὴν προστασίαν 30 ἐνόπλων, οἵτινες, καταλαβόντες τὴν στενὴν εἴσοδον τοῦ σπηλαίου, ἀπέκρουον ἐπιτυχῶς πᾶσαν προσβολὴν τῶν Τούρκων. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν Ὀθωμανῶν Χουσεῖν πασσᾶς ἐπολιόρχησε τὸ φρούριον καὶ ἔστησε κατ' αὐτοῦ τηλεβόλα, ἀλλ' οὐδὲν κατώρθωσε· τότε προσέφυγεν εἰς σατανικόν τι ἀληθῶς μέσον, ὅπερ βραδύτερον ἀπεμμήθη ἐν Καβυλία ὁ Πελισιέρως. Κατὰ τὸν ἰανουάριον τοῦ 1824 οἱ Τούρκοι ἀνεκάλυψαν ἄνωθεν τοῦ σπηλαίου ὀπήν τινα, φωτίζουσαν αὐτό. Ὁ Χουσεῖν πασσᾶς διέταξε πάραυτα νὰ φραγθῇ μὴν ἢ εἴσοδος τοῦ σπηλαίου, ν' ἀναφθῶσι δὲ ἐμπρηστικαὶ ὕλαι ἐν τῇ ὀπῃ ἐκείνῃ. Οἱ ἀτυχεῖς χριστιανοὶ, ἰδόντες ἑαυτοὺς τεθαμένους ζῶντας, ἔτρεχον ἀπὸ τῆς μιᾶς ἄκρας τοῦ σπηλαίου εἰς τὴν ἄλλην, ἀλλὰ τὰ φρικώδη νέφη τοῦ καπνοῦ τοὺς ἔφθανον πανταχοῦ καὶ τοὺς ἀπέπνιγον. Ὅτε βραδύτερον οἱ Ἑλληνας, μετὰ πολλὰς περιπετείας τοῦ πολέμου, κατέστησαν αὐθις κύριοι τοῦ σπηλαίου τοῦ Μελιδόνη, σπαρακτικῆ διεδραματίσθη ἐν αὐτῷ σκηνή. Ἐκαστος ἀνεζήτει ἐν μέσῳ τοῦ σωροῦ τῶν ἐκ τοῦ καπνοῦ καταμαύρων πτωμάτων τὰ ὅσα τῶν συγγενῶν

του καὶ ὤμνησεν ἐπὶ αὐτῶν αἱματηρὰν ἐκδίκησιν κατὰ τῶν ἀπίστων βαρβάρων, Ὅστις θέλει νὰ λάβῃ ἀκριβῆ ἰδέαν τῶν φονικῶν σκηνῶν, ἃς διεδραμάτισεν ἐν Κρήτῃ ἀπὸ τοῦ 1823—25 ὁ τουρκοαιγυπτιακὸς κανοβολισμὸς, ἃς ἀναγνώσῃ τὴν ἀφήγησιν ἐνθέρμου φιλοτούρκου, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἀνδρὸς, τοῦ ὁποῖου ἡ ἤρεμος φιλαλήθεια εἶναι ἀνωτέρα πάσης ἀμφιβολίας, τοῦ βαρῶνου Πρόκες· Ὅστεν, Ὁ γηραιὸς αὐστριακὸς διπλωμάτης εἶδεν ἰδίῳις ὀφθαλμοῖς τοὺς Τούρκους ἐν Σούδα παίζοντας πρὸ τοῦ στρατοπέδου τῶν τῶ ἐξῆς παίγιον· ἔρριπτον τὰς μαχαίρας τῶν καθ' ἐνὸς νέου Ἑλληνοσ, δεσμευμένου εἰς τὸν τοῖχον. Κατ' ἐκείνην τὴν στιγμὴν διήρχετο μία συνοδία αἰχμαλώτων μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρχε νεᾶνίς τις θαυμασίας καλλονῆς, ἣτις, ἀφείσα ὀξειᾶν κραυγὴν ἀπελπισίας, ὤρμησε καὶ περιέβαλε διὰ τῶν βραχιόνων τῆς τὸν ὑπὸ τῶν τουρκικῶν μαχαιρῶν ἀπειλούμενον νεανίαν, ἐν ᾧ ἀνεγνώρισε τὸν ἴδιον ἑαυτῆς ἀδελφόν. Ἐπὶ τῆς θέᾳ τῆς σκηνῆς ἐκείνης, οἱ Τοῦρκοι ἐξεφράγησαν εἰς ἀπλετον γέλωτα καὶ ὀρμήσαντες κατὰ τῆς Ἑλληνίδος, ἀφοῦ ἐκόρυσαν τὰς κτηνώδεις ὀρμὰς τῶν, προσέδεσαν αὐτὴν εἰς τὸ καθημαγμένον σῶμα τοῦ ἀδελφοῦ τῆς καὶ ἔρριψαν ἀμφοτέρους εἰς τὴν θάλασσαν.

Τὰς σκηνὰς ταύτας, αἵτινες πορκεκίνησαν καὶ αὐτὸν τὸν τροφίμον τοῦ Μετερνίχου καὶ τοῦ Γέντ, τὸν συντηρητικὸν Πρόκες ν' ἀμφιβάλῃ ἐὰν ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις δύναται νὰ ἐξοικειωθῇ πρὸς τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν, πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν ὁ θέλων νὰ κρίνῃ ἐν γνώσει τὰς σημερινὰς περιπλοκάς. Τὰ αἰσθήματα, ἅτινα ἐνέπνευσαν τοιαῦται ἀναμνήσεις εἰς τὸν κρητικὸν λαόν, δὲν εἶναι βεβαίως τοιαύτης φύσεως ὥστε νὰ περιληφθῶσιν ἐν ἱερατικῇ κατηχήσει ἢ ἐν ἠθικοῖς παραγγέλμασι πρὸς χροσιν τῶν σχολείων τῶν κορασίων. Ἐγγὺς τοῦ μοναστηρίου Σιτιάς, κεῖται βράχος τίς φέρων ἐπὶ τῆς κορυφῆς σωρὸν πετρῶν. Ὁ ἀπε-

λῆς ἄγγλος πλοίαρχος Σπάρτ διηγείται ἑκθαμβος ὅτι ὁ Ἕλληνας ἀγωνιάτης του, φθὰς εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο, κατελήφθη οἰονεὶ ὑπὸ μανίας καὶ λαβῶν λίθων τινὰ ἐσφενδόνισεν αὐτὸν κατὰ τῆς πυραμίδος προφέρων ἀράς καὶ ἀναθέματα. Πολλοὶ τῶν λίθων κατεκυλίσθησαν ἐκ τοῦ βράχου, ὅστις δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ χωρήσῃ αὐτούς· καὶ ὅμως οὐδεὶς Ἕλληνας λησμονεῖ, διασβαίνων πρὸ τοῦ περιέργου ἐκείνου μνημείου, νὰ ρίψῃ αὐθις ἐπ' αὐτοῦ ἓνα τῶν καταπεσόντων λίθων, προφέρων συγχρόνως ἀνάθεμα κατὰ τῆς ψυχῆς τοῦ τούρκου Ἀγά, ὅστις κατὰ τὸ 1824 ἐκυρίευσεν τὸ γείτονμοναστήριον καὶ κατέστρεψε τὰ πάντα διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου, βραδύτερον ὁμως ἐφονεύθη ἐν τῇ αὐτῇ ταύτῃ θέσει ὑπὸ τῶν χριστιανικῶν ὅπλων. Μνημεῖον ὅλον ἀνηγέρθη ὑπὸ τῶν Κρητῶν, ὅπως διαιωίσῃ τὴν ἀράν, ἐνῶ ἀλλαχοῦ ὁ τάφος ὁ δεχόμενος τὸν φονευθέντα περιλαμβάνει συνήθως καὶ τὸ μῖσος τῶν ἐπιζώντων. Ὅπου δὲ ζῶσιν ἐν ταῖς καρδίαις τοῦ λαοῦ τοιαῦται φοβεραὶ ἀναμνήσεις, οἷας ἔπλασεν ἐν Κρήτῃ ὁ ἐνεατῆς ἀγὼν ἀπὸ τοῦ 1821—1830, εἶναι εὐνόητος ἡ ἀπάρησις παντὸς ἀνθρωπίνου αἰσθήματος καὶ ἡ ἀποθηρίωσις τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 1823 ἡ συστηματικὴ βαρβαρότης τῶν τουρκοαιγυπτίων ἐφάνη καταπιζάσα εἰς αἷμα τὴν ἐθνικὴν ἀντίστασιν. Ὁ Μεχμέτ Ἄλλῆς ἀπέστειλεν ἐπανελημμένως ἐπικουρίας εἰς Σούδαν· οἱ δὲ τρισχίλιοι ἄνδρες, οὓς ὁ ἀρμοστής Τομπάζης συνοίθρισε μετὰ κόπου εἰς Γέργερες παρὰ τοὺς πρόποδας τῆς Ἰδῆς, προσβληθέντες πανταχόθεν καὶ μὴ δυνηθέντες ν' ἀντιστῶσιν εἰς τὰς αἰγυπτιακὰς λόγχας, ἔπαθον ἦτταν δεινὴν. Καὶ αὐθις, ἐπελθόντος τοῦ χειμῶνος ἡ δύναμις τῆς ἐπαναστάσεως ἐφάνη ἐντελῶς θραυσθεῖσα. Ὁ Χουσσείν πασσᾶς, ὁ δῆμιος τοῦ Μελιδόνη, διεσκόπησε τοὺς Ἕλληνας καὶ κατεδίωξεν αὐτοὺς ἄχρι τῶν ὑψίστων ὄρεων, εἰσδύσας καὶ αὐθις κατὰ τὸν μάρτιον

τοῦ 1824 εἰς Σφακιά χωίς ν' ἀπαντήσῃ ἀντίστασιν. Ὁ φόνος ἢ πυρκαϊὰ καὶ ἡ ἐρήμωσις προσπορεύοντο αὐτοῦ. Κατὰ τὸν ἀπρίλιον τοῦ 1824, ὁ Τομπάζης ἀπελπισθεὶς ν' ἀντιτάξῃ εἰς τοὺς Τούρκους σπουδαίαν ἀντίστασιν, κατέλιπε τὴν νῆσον. Ἐκτοτε ὁ κρητικὸς πόλεμος ὑπῆρξε ληστρικὸς καὶ ἄτακτος πόλεμος ἐπὶ τῶν ἀπροστωτέρων ὁρέων, ὡς καὶ κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνας τῆς προσφάτου ἐπαναστάσεως. Κατὰ τὸν ἰούνιον τοῦ 1824 ὁ Χουσσείν κατώρθωσε νὰ ὑποτάξῃ καὶ τὴν Κάσσον, ἧς οἱ κάτοικοι ἔμπειροι ναῦται μετήρχοντο ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας τὸ πειρατικὸν ἐπάγγελμα, ἐνόησε δὲ ἐβόηθουν τελεσφόρως τὸν κρητικὸν ἀγῶνα ἀποκλείοντες τὰ Χανία καὶ τὴν Ῥέθυμνον καὶ κομίζοντες εἰς τοὺς ἐπαναστάτας πολεμοφόδια.

Ὁ αἰγύπτιος ἀρχιστράτηγος καταστάς κύριος τῆς Κρήτης, ἠδυνήθη νὰ διοργανίσῃ ἐκεῖ τὴν ἐκστρατεία, ἧτις ἔμελλε νὰ ὑποτάξῃ καὶ αὐτὴς εἰς τὰ τουρκικὰ ὄπλα τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα. Τότε ἐφάνη πόσον δίκαιον εἶχεν ὁ Τομπάζης προτρέπων ἐν ταῖς ἐκθέσεσιν αὐτοῦ τὴν ἐλληνικὴν κυβέρνησιν νὰ θεωρήσῃ τὸν κρητικὸν ἀγῶνα ὡς ἴδιον ἑαυτῆς ἀγῶνα καὶ νὰ ὑποστηρίξῃ αὐτὸν ἐρρωμένιστατα. Ἐὰν σήμερον ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις ἐπιζητεῖ τὴν προσάρτησιν τῆς Κρήτης, ὑπέκει, οὐ μόνον εἰς τὴν φωνὴν τῆς ἐθνικῆς τιμῆς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ συμφέρον τῆς ἰδίας ἑαυτῆς ἀσφαλείας, διότι ἡ Κρήτη εἶναι τὸ ἀριστον ὀρμητήριον πάσης κατὰ τῆς Ἑλλάδος προσβολῆς. Ἐν τῇ περιστάσει ἐκείνῃ ἀπεδείχθη ἐναργέστατα ὅτι, τῆς Κρήτης πεσούσης, ἡ διατήρησις τῆς ἐπαναστάσεως τῆς Πελοποννήσου καθίστατο ἀδύνατος. Ὁ Ἰβραὴμ, ὁ μεγαλεπήβολος καὶ ἔμπειροπόλεμος υἱὸς τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ, ἠδυνήθη ἐκ τῆς Σούδας νὰ ρίψῃ ἀπροσδοκῆτως τοὺς Ἀραβας αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ Μωρέως, νὰ καταλάβῃ τὴν χερσόνησον καὶ νὰ τείνῃ πρὸ τοῦ Μεσολογγίου τὴν χεῖρα εἰς τὸν ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι ὀθωμανὸν ἀρχιστράτηγον. Ἡ πτώσις τοῦ Μεσο-

λογγίου, τῆς κλειδὸς τῆς θοτικῆς Ἑλλάδος, ἦτο λοιπὸν ἔμμεσος συνέπεια τῆς ὑποταγῆς τῆς Κρήτης. Καὶ σήμερον ἔτι πᾶς πολέμιος θέλων νὰ κατισχύσῃ ταχέως τῆς ἀντιστάσεως τῆς Ἑλλάδος, ὀφείλει νὰ μιμηθῇ τὸ σχέδιον τοῦ νικητοῦ τοῦ Ἰκονίου καὶ τοῦ Νεδζίπ. Εὐρίσκεται τις τάχιον εἰς τὸ κέντρον τῆς Ἑλλάδος ἐὰν ἐκλέξῃ ὡς ὀρμητήριον τὴν Κρήτην, ἢ ἐὰν εἰσβάλλῃ ἐκ τῶν ἐπικινδύνων στενῶν τοῦ Μακρονόρου καὶ τῶν θερμοπυλῶν. Κατὰ τὸν αὐγουστον τοῦ 1825 ἡ ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις ἐφάνη αὐτῆς ἀναθάλλουσα, τῶν Ἑλλήνων καταλαβόντων ἐξ ἐφῶδου τὸ φρούριον τῆς Γραβούσης κείμενον εἰς τὰ βορειοδυτικὰ (καὶ οὐχί, ὡς λέγει ἐσφαλμένως ὁ Τρικούπης, εἰς τὰ βορειοανατολικά) παράλια τῆς νήσου. Ἄλλ' ἡ δραστηριότης τοῦ πασσα τῶν Χανίων ἐμαπαίωσε πᾶσαν συνένωσιν μετὰ τῶν Σφακιωτῶν. Κατ' ἀρχὰς μάλιστα ἐφάνη ὅτι ἡ ἄλωσις τῆς Γραβούσα εἰς οὐδὲν ἄλλο ἐχρησίμευσεν ἢ εἰς τὸ νὰ προμηθεύσῃ δι' ὀρμητηρίου τοὺς Ἑλληνας πειρατὰς τοῦ Ἀρχιπελάγους, οἵτινες ἤρχησαν νὰ ἐναποταμιεύσωσι τὰς λείας τῶν ἐπὶ τοῦ ἀπροσίτου ἐκεῖνου βράχου, ἀνήγειρον ναὸν εἰς τὴν Παναγίαν Κλεφτρίαν καὶ ἀπέκτησαν μεγάλα πλούτη ληστεύοντες οὐ μόνον τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ καὶ τοὺς εἰρηνικοὺς ἐμπόρους παντὸς ἔθνους. Ἡ ἐθνικὴ ἰδέα ἐφάνη καταπνιγίσα ὑπὸ τοῦ ἐγωϊσμοῦ καὶ τοῦ ἐγκλήματος.

Τότε ἐφθάσε ἡ εἰδῆσις τῆς ἰουλιανῆς συνθήκης τοῦ 1827, ἥτις ἀνεκίηρε τὴν ἀνάμιξιν τῆς Ῥωσσίας καὶ τῶν δυτικῶν δυνάμεων πρὸς εἰρήνευσιν τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἀνεξωπύρησε τὰς ἐθνικὰς προσδοκίας τῶν Κρητῶν. Ἐπὶ τῇ ἐλπίδι νὰ συμμετάσχῃ τῶν εὐεργετημάτων τῆς συνθήκης, οἱ νησιῶται ἐμίσθωσαν στρατεύματα ἐξ ἄλλων ἐλληνικῶν χορῶν καὶ συνέστησαν ἐν Γραβούσῃ «κρητικὴν ἐπιτροπὴν». ἐκ Γραβούσης ἐξεπέμποντο συμμορίαὶ ἐθελοντῶν διασχιζούσαι πᾶσαν τὴν νῆσον. Ἐν τῇ

ἀνατολικῆ ἀκρᾶ τῆς νήσου οἱ ἐπικραστᾶται κατώρυσαν νὰ κα-
 καστῶσι κύριοι τοῦ φρουρίου τῆς Σπιναλόγκας· κατὰ τὸν δεκέμ-
 βριον ὁμως τοῦ 1827 ὑπέστησαν παρὰ τὴν Μαλιαν σπουδαίας
 ζημίας καὶ ἀπώλεσαν πᾶσαν ἐλπίδα ν' ἀγωνισθῶσιν ἐκ τοῦ συ-
 σταδίου κατὰ τῶν Τούρκων. Κατὰ τὸ φεβρουάριον τοῦ 1828
 ὁ ἵππαρχος Χατζῆ Μιχάλης, ἀναλαβὼν νὰ ὑπερστήσῃ ἐπὶ μισ-
 θῶ τὴν Ἐπιτροπὴν τῆς Γραβούσης, ἀπέβη μετὰ 600 ἀνδρῶν εἰς
 Φραγκοκάστελον· ἀλλ' ἡ ἰδέα τῆς Ἐπιτροπῆς ν' ἀντιτάξῃ κα-
 τὰ τῶν Τούρκων ἐπὶ ὄρεινῳ ἐδάφους ἱππικὸν ἦν ὅλως μωρὰ.
 Ἄλλως τε δὲ ὁ Χατζῆ Μιχάλης, ἐλπίσας τὴν γενικὴν ὑποστή-
 ρixin τῶν ἰθαγενῶν, εἶδεν ἑαυτὸν ἐγκαταλειπόμενον εἰς τὰς ἰδί-
 ας ἑαυτοῦ δυνάμεις· ὡς ἐπ' ἐσχάτων ὁ Πετροπουλάκης· οἱ Σφα-
 κιώται, δυσκόλως ἐν γένει ἐκστρατεύοντες ἐν μέσῳ τοῦ χειμῶ-
 νος, δὲν ἀπεφάσιον νὰ ὑποστηρίξωσιν αὐτόν. Εὐτυχεῖς τινες ἐκ-
 δρομαί, ἃς ἐπεχείρησεν ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἐθελοντῶν ἄχρι τῆς Ρε-
 θύμνου, παρεκίνησαν τὸν διοικητὴν τῆς νήσου Μουσταφᾶν νὰ
 ἐξεγείρῃ κατ' αὐτοῦ τοὺς Σφακιώτας καὶ νὰ προβῇ μετὰ μεγά-
 λης στρατιωτικῆς δυνάμεις πρὸς τὰ Σφακιά. Τῆ 29 μαΐου ἀπὴν-
 τησε παρὰ τὸ Φραγκοκάστελον τὸ μικρὸν στίφος τοῦ Χατζῆ
 Μιχάλη καὶ μετὰ ἡρωϊκὴν ἀντίστασιν κατέστρεψεν αὐτὸ ὄλοσ-
 χερῶς. Ἐκατὸν λογάδες εἶχον δεθῆ πρὸς ἀλλήλους διὰ τῶν ζο-
 ναρίων των, ὀρισθέντες ἢ νὰ νικήσωσιν ἢ ν' ἀποθάνωσι. Πάν-
 τες κατεσφάγησαν, χωρὶς νὰ σαλεύσωσιν ἐκ τῆς θέσεως αὐτῶν
 πλὴν ἑνός, ὅστις ἔθραυσε τὴν ζώνην καὶ τὸν ὄρκον. Ὁ Χατζῆ
 Μιχάλης πρὸ τῆς μάχης ἔτι προετρέπετο νὰ μὴ ἐκθέσῃ ἑαυτὸν
 εἰς κίνδυνον. «Μίαν φοράν γενέθηκα, μίαν φοράν θ' ἀποθάνω»
 ἀπήντησε καὶ, πηδῆσας ἐπὶ τοῦ ἵππου του, ἐρρίφθη ὅπου ἡ συμ-
 πλωκὴ ἦτο δεινοτάτη. Τὸ σῶμά του εὑρέθη ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς
 μάχης κατακέρματισμένον. Μετὰ τὴν νίκην ταύτην, ὁ Μουστα-
 φᾶς ἠνάγκασε τὸ φρούριον τοῦ Φραγκοκαστέλου νὰ παραδῆθῃ

καὶ ἐπέτρεψεν εἰς τὴν ἀπεριωσμένην φρουρὰν ἐντιμοτάτην ὑποχώρησιν, τηρήσας τὴν ὑπόσχεσιν αὐτοῦ μετὰ παραδειγματικῆς εὐλαβείας. Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν, ὁ τοῦρκος ἀρχιστρατήγος περιεκυκλώθη αἰφνης εἰς τὰ στενὰ τῆς Χαλαρᾶς καὶ τοῦ Κόρακα ὑπὸ τῶν Σρακιωτῶν καὶ ὁ ὄλεθρός του ἐφαίνετο ἐπικείμενος· ἀλλὰ μηχανήματι τι, ἀρμόζον εἰς τὴν ἀκέρεστον ἀπλυστίαν τῶν πλεμίων, ἐξήγαγεν αὐτὸν τοῦ κινδύνου. Διέταξε τοὺς στρατιώτας νὰ ῥίψωσιν εἰς τοὺς Σρακιώτας τὰ πλούτη καὶ τὰ λάφυρά των. ἐνῶ δ' οἱ ὄρειοὶ ἔπιπτον κατὰ τῆς βορᾶς ὡς γῦπες καὶ διήραζον τὴν λείαν, οἱ Τοῦρκοι ἐξήρχοντο τῶν στενῶν.

Κατὰ τὸ θέρος τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀφίχθη εἰς Κρήτην ὁ Φιλῆλεων Ραϊνέκ, ὅπως τῇ ἐντολῇ τοῦ Καποδίστρια, ἀναλάβῃ τὴν ἀνωτάτην διεύθυνσιν τοῦ ἐν τῇ νήσῳ ἀγῶνος. Ἐπαξ ἔτι οἱ Κρῆτες, συμπίσσομενοι περὶ τοὺς τρισχιλίους, προέβησαν ἄχρι τοῦ Προυνέρου καὶ τῶν παραλίων φρουριῶν, ἀπέκρουσαν τοὺς Τοῦρκους ἐπὶ τῆς τισάκις ποτισθείσης δι' αἵματος πεδιάδος τῆς Μάλαξας καὶ, ὅτε μὲν νικῶντες, ὅτε δὲ ἠττώμενοί, παρέτεινον τὸν πῦλεμον ἄχρι τοῦ ὁκτωβρίου τοῦ 1828, ὅτε ὁ ἀγγλος ναύαρχος Μαλκὸλμ ἀνίγγειλεν, ὃν ὀνόματι τῶν τριῶν συμμάχων δυνάμεων, τὴν συνομολογηθεῖσαν ἀνακωχὴν, ἣν οἱ Ἕλληνες παρεδέχθησαν μετ' ἐμπιστοσύνης· ἀλλ' ἠπατήθησαν δεινῶς ἐὰν ἤλπισαν νὰ ἐλπίσωσι διὰ τῆς ὑπακοῆς αὐτῶν τὴν τελευσφόρον ὑποστήριξιν τῆς Εὐρώπης. Ἄντὶ νὰ λάβωσιν ὑπ' ὄψιν τὸν ἐπὶ ἔτη ὅλα ἐρκινώσαντα τὴν Κρήτην τρομερὸν φυλετικὸν πόλεμον, ἀντὶ νὰ μελετήσωσι τὰ γεγονότα, αἱ τρεῖς δυνάμεις, διὰ τοῦ πρωτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1828, ἐχώρησαν τὴν Κρήτην ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπέτρεψαν τῇ Πύλῃ νὰ παραχωρήσῃ αὐτὴν εἰς τὸν ἀντιβασιλέα τῆς Αἰγύπτου ὡς τίμημα τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτοῦ.

Τοιαύτη ὑπέρξεν ἡ ἔκθεσις τοῦ ἡρωϊκοῦ τῶν Κρητῶν ἀγῶνος.

Μεταβολὴν τύχης ἐπέτυχον· ἀλλ' ἡ μεταβολὴ αὐτὴ δὲν ἴστων εὐχάριστος. Ἀντὶ νεθροῦ καὶ ἀσθενοῦς δεσποτισμοῦ, ἀπῆλθον τὰς «εὐλογίας» τῆς ἰσχυρᾶς αὐθαιρεσίας τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ. Ἡ αἰγυπτιακὴ διοίκησις ἐδείχθη ἐν Κρήτῃ οἷα εἰδείχθη παρὰ τὸν Νεῖλον καὶ ἐν Συρίᾳ τραχεῖα, ἀμείλικτος καὶ φιλάσπαγος ἀλλὰ συγχρόνως ὑποτάσσουσα ἑαυτῇ πᾶσαν ὑποδεεστέραν βέλῃσιν καὶ ἐκ συμφέροντος ἐλευθέρα παντὸς φανατισμοῦ καὶ πάσης μισαλλοδοξίας. Ἡ Αἴγυπτος καὶ αἱ προσαρτηθεῖσαι αὐτῇ χῶραι ἦσαν ἐπὶ Μεχμέτ Ἀλῆ οὐδὲν ἄλλο ἢ μεγάλαι φυτεῖαι, ἅς ἐξεμεταλλεύετο πρὸς ἴδιον ὄφελος δι' ἑκατομμυρίων δούλων, ἐργαζομένων ὑπὸ τὴν ράβδον ὀλίγων ἑκατοστάδων Ἀλβανῶν ἐπιστατῶν. Συγχρόνως ὅμως ἐφρόντιζε νὰ ἐπιτηρῇ αὐστριῶς τὰ ὄργανα τῆς κυριαρχοῦ αὐτοῦ θελήσεως καὶ νὰ καθιστᾷ δι' αὐστηρᾶς ἐπαγρυπνήσεως ἀδυνάτους τὰς τοσοῦτον συνήθεις ἐν Ἀνατολῇ καταχρήσεις τῶν *μπαχτισίων*.

Οἱ δούλοι τοῦ ὑπεχρεοῦντο νὰ ζῶσιν ἐν ἀρμονίᾳ· τοῦτο δὲ διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους, δι' οὗς οἱ νοήμονες γαιοκτήμονες τῆς Ἀμερικῆς ἐμποδίζουσι τοὺς δούλους αὐτῶν νὰ ἐρίζωσι πρὸς ἀλλήλους. Ἀλλὰ δὲν ἐπετρέπετο αὐτοῖς ν' ἀπαιτήσωσι τι πλεόν. Εἰς τὰ τὴν Κρήτην ἀφορῶντα ἐδάφια τοῦ προτοκόλλου τῆς 3 Φεβρουαρίου 1830, πλὴν τῆς ἀμνηστείας, τῆς διατηρήσεως τῶν ἀρχαίων προνομίων, τῆς προστασίας κατὰ πάσης αὐθαιρεσίας καὶ καταπιέσεως, ὑπάρχει καὶ ἡ ἐξῆς ἀπιστεύτως αἰσιόδοξος φράσις· «τὰ τρία ἀνακτοβούλια εὐελπιστοῦσιν ὅτι ἡ Πύλη ἐν τῇ πεφωτισμένη αὐτῆς συνέσει θὰ ἐννοήσῃ ὅτι δικαία καὶ ἡπία διοίχσις ἔσται τὸ ἀσφαλέςτατον μέσον, ὅπως διατηρηθῇ ἡ κυριαρχία αὐτῆς ἐπὶ ἀκραδάντων βάσεων.» Ἀλλ' ὅτε, κατὰ τὸ 1833, οἱ Κρήτες ἀπετόλμησαν νὰ ὑπομνήσωσι τὰς ὑποσχέσεις «δικαίας καὶ ἡπίας διοικήσεως» καὶ συνηθοίσθησαν ἐπὶ ταύτῃ εἰς τὸ χωρίον Μουρνιές, ὅπως διαμαρτυρηθῶσιν κατὰ τῆς Αἴγυ-

πριακῆς καταπίεσεως, ὁ Μεχμέτ Ἄλῆς παροργίσθη εἰς ἄκρον. Ἀπέστειλε πάραυτα ὑπὸ τὸν Ὀσμὰν πασσᾶ εἰς Κρήτην στόλον μετὰ τῆς ἐσφραγισμένης διαταγῆς ν' ἀπαγχονίσῃ 500 Κρητας, ἐν οἷς, χάριν τῆς εὐθυδικίας καὶ τινος Μουσουλμάνου· μετὰ μικρὸν δὲ πάντα τὰ περὶ ταῖς Μουρνιές δένδρα ἔφερον τοὺς νέους τούτους καρποὺς τῆς Αἰγυπτιακῆς ἐνεργητικότητος. Τὸν διαφραγισμὸν τῆς διοικήσεως ἀνέθεσεν ὁ Μεχμέτ Ἄλῆς εἰς τὸν συμπατριώτην αὐτοῦ Μουσταφᾶ· ὁ πονηρὸς δὲ καὶ δεξιὸς ἄλβανὸς κατώρβωσε, κατὰ τὸ φαινόμενον τοῦλάχιστον, νὰ συνδέσῃ στενῶς τὴν νῆσον μετὰ τῆς Αἰγύπτου. Μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων φυλῶν ἐπῆλθε προσωρινή τις ἀνακωχή. Ὁ Μουσταφᾶς ἀπεμάκρυνε τῆς διοικήσεως τοὺς ἰθαγενεῖς Τούρκους· πάντες οἱ διοικηταὶ τῶν διαφόρων διαμερισμάτων ἦσαν Ἄλβανοί· οἱ ξένοι ἐκεῖνοι μὴ ἔχοντες ἐπὶ τῆς νήσου οὐδὲ κτήματα οὐδὲ συμφέροντα, ἦσαν ἀρροσιωμένοι ψυχῇ τε καὶ σώματι εἰς τὸν τρέφοντα αὐτοῦς. Ὅτε κατὰ τὸ 1840 ὁ Μεχμέτ Ἄλῆς ἠναγκάσθη ὑπὸ τῆς τετραπλῆς συμμαχίας νὰ παραιτήσῃ πάσας τὰς ἐκτὸς τῆς Αἰγύπτου κτήσεις αὐτοῦ, ἡ Κρήτη ἐπανῆλθεν εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς Πύλης. Ἄλλ' ὁ νόθμων Μουσταφᾶς εἶχε λάβει ἐγκαίρως τὰ δέοντα μέτρα, ὅπως ὁ Σουλτάνος ἐπικυρώσῃ αὐτὸν εἰς τὴν ὑψηλὴν αὐτοῦ θέσιν. Καταστείλας ταχέως τὴν παρακολουθήσασαν τὴν μεταβολὴν τῆς κυριαρχίας ἐπανάστασιν, ἀπέκτησε δικαιώματα ἐπὶ τῆς εὐγνωμοσύνης τοῦ Διθανίρου. Ὁ Μουσταφᾶς ἔμεινε διοικητὴς τῆς Κρήτης ἄχρι τοῦ 1852. Ὁ π. ὁμως ἡ ἥμισυτα ἐθνικὴ αὐτοῦ διοίκησις, ἐρείδομένη ἐπὶ τῆς πλεονεξίας στρατιωτικῶν τινων τυχοδιωκτῶν, οὐδεμίαν ὑπισχνεῖτο διάρκειαν, προεῖδον ἕκτοτε ὄξυδερκεῖς καὶ τῶν πραγμάτων εἰδήμονες ἄνδρες.

ὑπὸ τὸν διάδογον τοῦ Μουσταφᾶ, Μεχμέτ Ἐμίρ, ἔμεινεν ἡ νῆσος ἐπὶ τρία ὅλα ἔτη ἤσυρος, ἀλλ' ὑπὸ τὸν Βελλῶν τὸν ἀνίκα-

νον υἱὸν τοῦ Μουσταφᾶ, ἐξεφράγη ἢ ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὑποθρώσκουσα ὄργη τοῦ λαοῦ. Αἱ μεταρρυθμίσεις, ἃς ὁ μάταιος πασσᾶς ἐφρόντιζε νὰ διασαλπίζῃ διὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐφημερίδων, ἔσχον ὡς μόνον ἀποτέλεσμα τὸ νὰ κουράσωσι καὶ ἐρεβίσωσι τοὺς νησιώτας καὶ νὰ ἐξεγείρωσι κατὰ τοῦ Βελῆ χριστιανούς ἅμα καὶ Μουσουλμάνους. Ὁ διοικητὴς τῆς Κρήτης ἐπελήφθη τῆς οἰκοδομῆς τοῦ κτιρίου ἀπὸ τῆς στέγης ἔρχησε νὰ κατασκευάζῃ μεγάλην λεωφόρον ἀπὸ Χανίων εἰς Ἡράκλειον, ἦν πᾶσαι αἱ ἐφημερίδες ἐπήνεσαν πομπωδῶς· παρσιώπησεν ὁμῶς ὅτι εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς νήσου οὐδ' ἀτραποὶ ὑπάρχουσι καὶ ὅτ' ὁ θέλων νὰ μεταβῇ ἐκ τοῦ Αἰγαίου εἰς τὸ Λυδικὸν πέλαγος ὀφείλει νὰ ὀδεύσῃ ἐντὸς τῆς κοίτης τῶν χειμάρρων καὶ ν' ἀναβρίχθῃ εἰς ἀποτόμους βράχους. Κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1858 συνεκροτήθη εἰς τὰ Περιβόλια τῶν Χανίων ἐν ὑπαίθρῳ μία τῶν Συνλεύσεων ἐκείνων, αἵτινες ἐν Κρήτῃ προηγουῖνται παντὸς κινήματος. Οἱ συνελθόντες ὑπέγραψαν διαμαρτύρησιν κατὰ τῶν μέτρων τοῦ Βελῆ ἐπιδοθεῖσαν εἰς τοὺς Εὐρωπαίους προξένους. Αἱ ἀπειλαὶ τῶν πασσάδων ἠύξησαν μόνον τὸν ἀριθμὸν τῶν διαμαρτυρομένων, ὑπερβάντων πάραυτα τοὺς ὀκτακισχιλίους· ἦσαν μὲν ἔτι ἄοπλοι καὶ εἰρηνικοὶ, ὡς κατὰ τὸ 1833 ἐν Μουρουναῖς, ἀλλ' ὁ κίνδυνος μὴ ἢ ἔρρεμος διαμαρτύρησις ἀπολήξῃ εἰς ἀνταρσίαν ἐφαίνετο ἐπικείμενος. Εὐτυχῶς ἡ Πύλη, ἀπειλουμένη ταυτοχρόνως ἐν Μαυροβουνίῳ καὶ Ἐρζεγοβίῳ διασκέδασε τὴν φύελλαν διὰ τῆς ἐγκαίρου ἀνακλήσεως τοῦ Βελῆ, οὗτινος διάδοχος διωρίσθη τῇ 12 Ἰουλίου, ὁ ἰκανώτερος καὶ ἀγαπητότερος Σαμῆ πασσᾶς. Ἡ εἰρηνικὴ ἐπανάστασις τῶν Κρητῶν ἐπέτυχε. Τὸ Διβάνιον, ὅπως κατευνάσῃ αὐτοὺς προέβη εἰς ἔτι γενναϊοτέρας παραχωρήσεις, ὑποσχεθὲν ἐλάττωσιν τῶν φόρων, εἰσαγωγὴν τῶν Ἐπαρχιακῶν Συμβουλίων, σύστασιν βιλαετίου. Ἀλλ' αἱ μεταρρυθμίσεις αὗται, καίπερ οὔσαι ἀπλῆ καθιέρωσις τῶν δι-

καινομάτων, ἅτινα ἐξησφάλισεν εἰς τοὺς Κρήτας καὶ τοὺς λοιποὺς χριστιανούς ἡ παρισιανὴ συνθήκη, καὶ ἅτινα ἀνεκίρηνε τὸ Κατ-Χουμαγιούν, ἔμεινον ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Σαμῆ καὶ Ἰσμαὶλ πασσᾶ, χάρτης ἄγραφος. Οἱ ἐπαχθεῖς φόροι εἰσεπράχθησαν καὶ κατ' αὐτὰ τὰ ἄφορα ἔτη 1863—64—65. Τὸ ὀθωμανικὸν ταμεῖον, ἀληθῆς πῖθος τῶν Δαναίδων ἔπρεπε νὰ πληρωθῆ διὰ παντός μῆσου. Τὸ ἔαρ, ἡ ἐποχὴ τῆς ἐκρήξεως παντός ἐπαναστατικοῦ κινήματος ἐν Κρήτῃ ἀφίχθη. Τῇ 14 Μαΐου 1866 οἱ νησιῶται συνήλθον κατὰ τὸ πατροπαράδοτον ἔθιμον εἰς Συνέλευσιν ἐν ὑπαίθριω καὶ συνέταξαν ἀναφορὰν πρὸς τὸν Σουλτάνον, δι' ἧς παραπονοῦντο εὐσεβᾶτως ὅτι οἱ ὑπάρχοντες φόροι ἠυξήθησαν παρανόμως καὶ ὅτι παρὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Κατ-Χουμαγιούν εἰσῆχθησαν καὶ νέοι φόροι, οἳ οἱ ἐπὶ τοῦ ἄλατος, ὁ ἐπὶ τοῦ καπνοῦ, ὁ ἐπὶ τοῦ οἴνου, ὁ ἐπὶ τῶν κομιστρῶν καὶ ὁ ἐπὶ τῶν οἰκιῶν. (Ἐπεταὶ ἡ γνωστὴ ἀναφορὰ τῶν Κρητῶν.) Βεβαίως ἡ χυδαιοτάτα φρόνησις ὄφειλε νὰ παρακινήσῃ τὴν τουρκικὴν κυβέρνησιν νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰ δίκαια ταῦτα παράπονα, ν' ἀφῆλψῃ τὴν αὐξοῦσαν δυσαρέσκειαν τοῦ λαοῦ καὶ νὰ παραχωρήσῃ αὐτῷ ὑλικὰς τινὰς μεταρρυθμίσεις. Ὅπως μὴ ἀναγκασθῆ βραδύτερον νὰ στέρξῃ καὶ εἰς πολιτικὰς μεταρρυθμίσεις. Καὶ ὅμως αἱ παραστάσεις τῶν Κρητῶν δὲν εἰσηκούσθησαν, καὶ τότε ἤρξατο πόλεμος ὑπερβάς ὃ, τι ἀναφέρει φρικτώτερον ἡ ἱστορία τοῦ 1821.

Ὅσοι σήμερον, μετὰ τὴν παράδωσιν τῶν Ἑλλήνων ἐθέλοντων καὶ τὴν παράλυσιν τῆς ἀντιστάσεως τῶν Κρητῶν, ὀμιλοῦσι περὶ τῆς ὅλης κρητικῆς ἐπαναστάσεως ὡς περὶ ῥωσσοελληνικῆς τινος σκευωρίας καὶ θέλουσι, παραγκωνίζοντες τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο, νὰ μεταβῶσιν εἰς τὴν ἡμερησίαν διάταξιν, παραγνωρίζουσι τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης, παραγνωρίζουσι ὅτι εἰς τὰ πρόσφατα συμβάντα ἐκδηλοῦται μοιρία ἀποστολικὴ ἀνάγκη. Τὸ

ὅτι οἱ πρόμαχοι τοῦ Ἀρκαδίου ἐπροτίμησαν μαλλον ἢ ἀνατιναχθῶσι μετὰ τῶν ἐχθρῶν αὐτῶν εἰς τὸν ἀέρα, ἢ νὰ παραδοθῶσι, κινεῖ τὸ θάμβος ἡμῶν τῶν συγχρόνων, τῶν παντὸς σφοδρῶ πάθους ἐστερημένων. Ἄλλ' ἐπὶ τῆς πρώτης ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως, ὅτε ὁ αἰὼν ἡμῶν, νεαρὸς ἔτι καὶ ἐνθουσιῶν, πόρρω ἀπέχετο πάσης στενοκαρδίου ἀπογοητεύσεως, οὐδὲν ἄλλο προσεδοκῶμεν παρὰ τῶν Κρητῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων ἐν γένει. Δὲν ἦτον, ὅχι, τέχνασμα καὶ βραδύουργία τὸ ὅτι οἱ νησιῶται, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1821, ὤμωσαν νὰ μὴ πλησιάσωσι τὰς συζύγους αὐτῶν, ἄχρις οὗ περαιωθῇ ὁ ἱερός ἀγὼν, τὸ ὅτι αἱ γυναῖκες ἐβρίπτοντο ἄτρομοι ἐν μέσῳ τῶν σφαιρῶν, ὅπως ἐνθαρρύνουσι τοὺς μαχομένους συζύγους καὶ ἀδελφούς, καὶ προετίμων τὸν ἐντιμον θάνατον τῆς ἐν αἰσχύνη ζωῆς. «Προτιμῶ, ἔφαλλον καὶ ψάλλουσι καὶ σήμερον ἔτι αἱ Κρητῆσαι, νὰ φεύσῃ τὸ αἷμα μου πορφοροῦν κατὰ γῆς, ἢ νὰ δεχθῶ τὰ φιλήματα τοῦ Τούρκου ἐπὶ τῶν ὀφθαλμῶν μου.» Ἴσως τινὲς ἀποκαλέσωσι τὰ αἰσθήματα ταῦτα ἄξεστα καὶ ἀρχέτυπα· ἀλλ' οὐχ ἤττον ὑπάρχουσι, καὶ τὰ σοφίσματα τοῦ τουρκικοῦ ὅπου δὲν δύνανται νὰ τ' ἀναιρέσωσι. Καὶ παρ' ἡμῖν ἐν Γερμανίᾳ ὁ μυστικὸς σύμβουλος Σμάλτς ἰδρωσεν, ὅπως ἀποδείξῃ ὅτι ὁ ἐθνικὸς ἀγὼν τῶν Γερμανῶν κατὰ τὸ 1813 καὶ 1814 εἶναι μῦθος, ὅτι δὲν ὑπῆρξεν ἐνθουσιασμός ἀλλὰ καθήκον, καὶ ὅτι τὰ πάντα ἐγένοντο, ὅπως ἐκτελεσθῶσιν αἱ διαταγαὶ τοῦ Βασιλέως. Εἰς παρομοίαν πλάναν ὑποπίπτει μέγα μέρος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τύπου ἀπέναντι τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως. Οἱ δημοσιογράφοι τῆς δύσεως οὐδαμῶς διορῶσι πατριωτισμὸν, ἀλλὰ μόνον Ἑλληνας καὶ Ῥώσους πράκτορας, τῇ ἐπιταγῇ τῶν ὁποίων ἐξεγείρεται τὸ ἐθνικὸν φρόνημα τῶν Κρητῶν· δὲν ἐννοοῦσι ποία εἶναι ἡ δύναμις ἡ ὠθοῦσα λαὸν ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον δεινοπαθοῦντα, δὲν ἐννοοῦσιν ὅτι νῦν ἀποτίεται ἡ κίματρά· ὀφειλὴ τοῦ Μελάτου καὶ τοῦ Μελιδόνη. Μόνον ὁ γι-

κασκίων την ιστορίαν τῆς Κρήτης δύναται νὰ κρίνῃ τὸ παρὸν καὶ νὰ ἐννοήσῃ ὅτι ἄχρι τοῦδε ἐπὶ τῆς ἀτυχοῦς ἐκείνης νήσου ἐραίνετο φυλετικὸς πόλεμος, ὅστις θὰ περατωθῆ διὰ τῆς ἔξο-
τώσεως τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης φυλῆς. Χωρὶς νὰ διαπραξῇ ἔγκ-
λημα ἐσχάτης προδοσίας κατὰ τοῦ ἔθνους, οὐδεὶς τῶν συμβού-
λων τοῦ νεαροῦ βασιλέως τῶν Ἑλλήνων ἠδύνατο νὰ καταλίπῃ
ἀβοηθήτους τοὺς ἐν Κρήτῃ ὁμοθρήσκους παλαιόντας κατὰ τῶν
ἀπίστων.

Τὰ συμβαίνοντα σήμερον πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν τιμῶσι τὸ
μαντικὸν βλέμμα τοῦ βασιλέως τοῦ Βελγίου Λεοπόλδου, ὅστις,
κατὰ τὸ 1830, ἀπεποιήθη τὸ ἑλληνικὸν στέμμα μόνον διότι
δὲν ἤθελε νὰ ἄρξῃ βασιλείου ἡκρωτηριασμένου, νὰ ἄρξῃ Ἑλ-
λάδος, ἐξ ἧς εἶχεν ἀποκοπῆ ἡ Κρήτη. Τὸ ἀγγλικὸν κοινοβού-
λιον ἦτο τότε διατεθειμένον ν' ἀναγνωρίσῃ τὰ δίκαια τῆς Κρή-
της καὶ νὰ παραχωρήσῃ τὰς Ἰονίους νήσους, ἀμφοτέρω ὡς προί-
κα τῆς ἀρτισυστάτου δυναστείας. Ἄλλ' ὁ Οὐελιγκτῶν καὶ ὁ
Ἀβερδὴν συνεφώνησαν μετὰ τοῦ Μετερνίχ ν' ἀνιδρύσωσιν Ἑλ-
λάδα θνησιμαίαν καὶ ἀσθενῆ, νὰ πλάσωσι κράτος, τοῦ ὁποίου
ἡ ζωὴ ἐμελλε νὰ ᾔναι διηνεκὴς ἀγωνία καὶ οἰονεὶ καταδίκη
τῆς ἐπαναστατικῆς αὐτοῦ καταγωγῆς. «Φοβοῦμαι, ἔγραφε προ-
φητικῶς ὁ Λεοπόλδος τῇ 9 Φεβρουαρίου 1830 πρὸς τὸν δού-
κα τοῦ Οὐελιγκτῶν, ὅτι ὁ χωρισμὸς τῆς Κρήτης ἀπὸ τῆς Ἑλ-
λάδος οὐδὲν καλὸν ὑπισχνεῖται τῷ ἀρτισυστάτῳ κράτει. Οὕτως
ἡ Ἑλλάς ἀκρωτηριάζεται ὑλικῶς καὶ ἠθικῶς καὶ καθίσταται
κράτος πτωχὸν καὶ ἀνυπεράσπιστον . . . Ἐὰν βελτιωθῆ ἡ τύ-
χη τῶν Ἑλλήνων, δὲν εἶναι πιστευτὸν ὅτι θὰ παραιτηθῶσι τῆς
πρὸς τοὺς ὁμοφύλους καὶ ὁμοθρήσκους συμπαθείας . . . Ἡ πε-
ποιθήσίς μου εἶναι ὅτι ἡ Κρήτη δὲν δύναται νὰ ἐπανεέλθῃ πλέον
εἰρηνικῶς ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν. Πῶς λοιπὸν θὰ ὑπο-
ταχθῆ ἡ χώρα; Ἡ χοῆσις τῶν ὀπλων εἶναι ἡ μόνη ὑπολειπο-

ταχθῆ ἡ χώρα; Ἡ χρῆσις τῶν ὀπλῶν εἶναι ἡ μόνη ὑπολειπομένη διέξοδος.» Ἴσως ἀμφισβητήσῃ τις τὴν γνώμην τοῦ Λεοπόλδου, διότι διέκειτο λίαν εὐμενῶς πρὸς τὴν Ἑλλάδα, διότι, ὡς οἱ ἐπισημότατοι τῶν συγχρόνων αὐτοῦ, εἶχεν ὄνειρευθῆ καὶ ἐκεῖνος τὸ φιλελληνικὸν ὄνειρον, ὅπερ ὁ αἰὼν ἡμῶν φαίνεται νῦν ὀλοσχερῶς ἀποσεισᾶς ἀλλὰ καὶ ἕτεροι ἥκιστα φιλέλληνες πολιτικοὶ ἄνδρες ἀνωμολόγησαν ὅτι ἡ ἀπόδοσις τῆς Κρήτης εἰς τὴν Ἑλλάδα ἦν πολιτικὴ ἀνάγκη. Τῇ 16 Φεβρουαρίου 1830, ὁ λόρδος Πάλμερστον διεκήρυξεν ἐνώπιον τοῦ Κοινοβουλίου ὅτι ἡ Κρήτη ἔπρεπε νὰ καταστῆ ἑλληνικὴ, ὅπως προληφθῶσι νέα περιπλοκαὶ ἐν Ἀνατολῇ, καὶ ἀπεκάλεσε τὴν νῆσον φυσικὸν προμαχῶνα τῆς Ἑλλάδος πρὸς νότον. Πρὸς τὴν γνώμην ταύτην συναΐδουσι πληρέστατα καὶ αἱ ἐκθέσεις τοῦ ἐπίσης ἥκιστα ἐνθουσιῶντος ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων πρώτου πρεσβευτοῦ τῆς Πρωσσίας ἐν Ἀθήναις, ὧν τὴν μελέτην ἐπέτρεψέ μοι ἡ ὑψηλὴ φιλοφροσύνη τοῦ κόμητος Βίσμαρκ. Καὶ ὁ Κ. Λούζης ἐφφώνει ἐν Ἰανουαρίῳ τοῦ 1834 ὅτι ἡ ἀπόκτησις τῆς Κρήτης ἦν ἐγγύησις τῆς στρατιωτικῆς ἀσφαλείας τῆς Ἑλλάδος. «Εἶναι συγγνώστεα ἡ Ἑλλάς, γράφει, ἐποφθαλμιῶσα τὴν ἀπόκτησιν τῆς Κρήτης οὐχὶ ὡς κατακτητοῦ πνεύματος, ἀλλὰ χάριν τῆς ἰδίας ἐαυτῆς ἀσφαλείας . . . ἀρκεῖ νὰ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὴν γεωγραφικὴν αὐτῆς θέσιν, ὅθεν ἐντὸς 24 ὥρῶν δύναται ν' ἀποβιβάσθῃ ἐχθρικός στρατός εἰς Πελοπόννησον.» 1) Τὸ καθ' ἡμᾶς, ἡ πείρα τοῦ 1824 καὶ 1825 ἀπέδειξεν ἐναργέστατα πόσῃ στρατηγικὴν σπουδαιότητα ἔχει ἡ Κρήτη διὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὡστε καὶ ἂν τις ἀφήσῃ κατὰ μέρος τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἱστορίαν, τὸ συμφέρον τῆς συντηρήσεως τῆς Ἑλλάδος συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς προσαρτήσεως τῆς Κρήτης. Τὸ ἠξεύρωμεν ἡ Εὐρώπη καὶ ἡ Γαλλία

1) Ἐκθέσις ὑπὸ ἡμερομηνίαν 29 Ἰανουαρίου 1834 (Ἐκ τοῦ Πρωσικοῦ ἀρχείου.)

ἰδίως δὲ γεννώσι πλέον Βωφὸρ, καὶ σήμερον, 200 ἀκριβῶς ἔτη μετὰ τὸ τελευταῖον ψυχρὸρράγημα τῆς Κρήτης κατὰ τοῦ ἰσλαμισμού, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ Εὐρώπη σύμπασα παρέστη ἐν ἀγωνίᾳ, παριστάμεθα μάρτυρες θεάματες ἀκριβῶς ἀντιστρέφου. Τὰ θαυματουργὰ Σασσεπέ, ἅτινα ἔσωσαν ἐν Μεντάνᾳ τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν τοῦ Πάπα, θὰ ὑποστηρίξωσιν ἴσως καὶ αὖθις τὴν κλονιζομένην ἡμισέληνον. Ἄλλ' ἡ Ἑλλάς, καίπερ θυσιάζουσα τὸ παρὸν, καίπερ ἀναγνωρίζουσα ἐξ ἀνάγκης ὅτι οὐδέποτε ἔσχε νόμιμον ὑπαρξίν, τούτέστι τὴν κυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου ἐπὶ τῆς Κρήτης, δὲν δύναται νὰ ἐνεχειριάσῃ τὸ μέλλον αὐτῆς.

B.

Ἐν τῇ πρώτῃ ἡμῶν πραγματεία ἐζητήσαμεν ν' ἀποδειξώμεν ὅτι ἡ δυσπιστία καὶ αἱ προλήψεις, ἃς ἀφύπνισεν ἡ κρητικὴ ἐπανάστασις ἐν τῇ κοινῇ γνώμῃ τῆς Εὐρώπης, ἐξαλείφονται, ἅμα ὡς μελετήσῃ τις ἐπισταμένως τὴν ἰστορίαν τῆς Κρήτης καὶ τὴν παροῦσαν τῆς νήσου κατάστασιν. Ἄλλὰ πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται νὰ λησμονήσῃ τις τὰ γλαφυρὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Φαλμεράγερ καὶ τὰς περὶ τῆς παρακμῆς τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων ιδέας καὶ νὰ ζητήσῃ τὸν λόγον τῆς τε ἐκρήξεως καὶ τῆς πορείας τοῦ κρητικοῦ κινήματος ἐν μόναις ταῖς ἰδιαιτέραις περιστάσεσι τῆς νήσου. Πλανῶνται οἱ πιστεύοντες ὅτι ἡ κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1866 ἐκδηλωθεῖσα ἐν Κρήτῃ δυσἀρέσκεια ἦτο τεχνητὴ, ὑποκινηθεῖσα ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος ἢ ὑπὸ τῆς Ρωσσίας καὶ Ἀμερικῆς. Ἀπ' ἐναντίας, οἱ ἐν Ἀθήναις ἀπέτρεψαν ἐντόνως τοὺς νησιώτας ἀπὸ ἐξεγέρσεως, ἥτις « οὐδεμίαν παρεῖχεν ἐλπίδα ἐπιτυχίας »· αἱ δὲ θρυλούμεναι ῥαδιουργίαι Ρώσων καὶ Ἀμερικανῶν πρακτόρων ὑπάρχουσι μόνον ἐν τῇ ἐντρόμῳ φαντασίᾳ εὐαρίθμων δημοσιογράφων, οἵτινες διορῶσι πανταχοῦ τὸ ἀπειλητικὸν φάσμα τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος, οὐδεμίαν δ' ἔχουσι γνῶσιν τῆς πραγματικῆς

καταστάσεως τῆς Κρήτης. Καὶ ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν Ἑλλάδι, οὐδ' ἡ ἐλαχίστη ὑπῆρχε πολεμικὴ παρασκευὴ ἐπεκράτει, ἀπ' ἐναντίας, ἐντελής ἀπορία καὶ τῶν χρωδεδεστάτων πολεμοφοδίων. Οἱ ἐπαναστάται δὲν εἶχον οὔτε ὄπλα, οὔτε πυρίτιδα· τὰς πρώτας δὲ αὐτῶν μάχας συνῆψαν διὰ πυροβόλων, ἅτινα ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δὲν ἐξεπυροκρότου, καὶ διὰ πιστολίων, ἅτινα κινδυνωδέστερα διὰ τοὺς φίλους, ἢ διὰ τοὺς ἐχθροὺς.

Ὅτε κατὰ τὸν Ἀπρίλιον ἐγένετο ἡ πρώτη συνάθροισις τῶν δυσπρεστυμένων, ἢ ὅτε κατὰ Μάϊον ὑπεγράφη ἡ πρὸς τὸν Σουλτάνον ἀναφορά, οἱ νησιῶται ἤθελον νὰ ὀργανίσωσιν εἰρηνικὴν μόνον διαδήλωσιν καὶ ἠλπίζον ὅτι ἡ Πύλη θὰ εἰσακούσῃ, ὡς κατὰ τὸ 1858, τὰ αἰτήματά των καὶ θὰ κατευνάσῃ τὴν θύελλαν δι' ἐγκαίρων παραχωρήσεων. Ἀφοῦ δὲ ἐπεδόθη ἀντίγραφον τῆς ἀναφορᾶς εἰς τοὺς ξένους προξένους καὶ ἐξελέχθη τριακονταμελὴς ἐπιτροπὴ, ὅπως λάβῃ γνῶσιν τῆς ἀπαντήσεως τῆς Πύλης, ἢ συνέλευσις διελύθη ἐν εἰρήνῃ. Ἡ ἔναρξις τοῦ κινήματος ἐγένετο οὕτω νομιμωτάτη. Ὅτε δὲ ὁ Ἰσμαήλ πασσᾶς ἀπήντησεν ἐν βραχυλογίᾳ εἰς τοὺς ὑπογράψαντας τὴν ἀναφορὰν ὅτι « ἡ Α. Μ. ὁ Σουλτάνος οὐδὲν παραχωρεῖ ὑμῖν καὶ διατάττει νὰ διαλυθῆτε πάραυτα, ἄλλως θὰ γίνῃ χρῆσις τῆς βίας, θὰ συλληφθῆτε καὶ θὰ ριφθῆτε εἰς τὰ σιδήρα,» ἡ τριακονταμελὴς ἐπιτροπὴ εἶχε πληρέστατα δίκαιον διακηρύξασα ὅτι οὐδὲν ἄλλο ἔπραξεν ἢ νὰ ἐκφράσῃ τὰς εὐχὰς τῶν χριστιανῶν τῆς Κρήτης, καὶ ὅτι, ἐπομένως δὲν ἐξῆλθε τῶν ὀρίων τῆς νομιμότητος. Ἄλλ' ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις οὐδεμίαν παρέσχε πίστην εἰς τὰς διαβεβαιώσεις τῆς ἐπιτροπῆς. Ἐνῶ οἱ Κρητῆς ἀνωμολόγουν ἑαυτοὺς πιστούς καὶ ἀφοσιωμένους ὑπηκόους τῆς Πύλης, ἡ Πύλη προσεφέρετο πρὸς αὐτοὺς ὡς πρὸς ἀντάρτας, ὑπὸ τοῦ ξενικοῦ δελεασθέντας χρυσοῦ. Ὁ διοικητὴς τῆς νήσου Ἰσμαήλ πασσᾶς ἔθεσεν, οὕτως εἰπεῖν, διὰ τῆς βίας τὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας τῶν Κρητῶν

καὶ μετέβαλε τὴν εἰρηνικὴν αὐτῶν διαδήλωσιν εἰς αἱματηρὰν ἐπανάστασιν. Αὐτὸς διέταξε τὰς τουρκικὰς οἰκογενεῖας νὰ καταφύγωσιν εἰς τὰ φρούρια καὶ νὰ ἀφήσωσι τὴν λοιπὴν νῆσον εἰς τὴν διάκρησιν τῶν χριστιανῶν. Πρὶν ἔτι οὐδεὶς τῶν χριστιανῶν λάβῃ τὰ ὄπλα, ἐπολιτεύετο, ὡς ἐὰν σύμπασα ἡ νῆσος εἶχεν ἀναπετάσει τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως. Συγκαλέσας τοὺς προξένους εἰς συμβούλιον, ἀνήγγειλεν αὐτοῖς ὅτι εἶχεν ἀπόφασιν νὰ διαλύσῃ τὴν κρητικὴν ἐπιτροπὴν διὰ τῆς βίας. Οἱ πλείστοι τῶν Προξένων ἐπολέμησαν τὴν ἐφαρμογὴν βιαιῶν μέτρων, εἰπόντες ὅτι διετέλουν ἤδη εἰς σχέσεις μετὰ τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ὅτι εἶχον εἶδη λάβει παρ' αὐτῶν τὴν διαβεβαίωσιν ὅτι, ἅμα ὡς ὁ πασσᾶς χορηγήσῃ εἰς τοὺς ὑπογράψαντας τὴν ἀναφορὰν ἀμνηστείαν, θὰ διαλυθῶσι μόνοι. Μόνον οἱ πρόξενοι τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας ἐπεδοκίμασαν τὴν γνώμην τοῦ Ἰσμαὴλ πασσᾶ· ὁ πρῶτος διότι εἶχεν ὀδηγίαν νὰ μὴ συνεργήσῃ εἰς εἰρηνικὴν λύσιν τῆς διενέξεως, ὁ δεύτερος διότι εἶχε διαταχθῆ νὰ ὑποστηρίξῃ ἐν πᾶσι τὸν γάλλον αὐτοῦ συναδέλφον. Ἄλλ' ὁ Ἰσμαὴλ πασσᾶς ἐγίνωσκεν ἄριστα ὅτι ἦτον ἀτομικῶς μισητότατος παρὰ τοῖς χριστιανοῖς καὶ ὅτι σπουδαιότατη αἰτία τῶν ὑπογραψάντων τὴν ἀναφορὰν ἦτον ἡ ἀνάγκη τοῦ. Δὲν ἤθελεν ἐπομένως ν' ἀκούσῃ οὔτε λόγον περὶ εἰρηνικῆς λύσεως τῆς διενέξεως· ἐπεθύμει ἀπ' ἐναντίας νὰ ὤθῃσῃ τοὺς χριστιανούς εἰς τὰ ἔσχατα, ὅπως διατηρήσῃ τὸ ἀξίωμα τοῦ καὶ ἀποκτήσῃ διὰ τῶν ἐντόνων αὐτοῦ μέτρων νέους τίτλους δόξης καὶ εὐγνωμοσύνης ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἰδὼν ἑαυτὸν ὑποστηριζόμενον ὑπὸ τῶν προξένων τῶν δυτικῶν δυνάμεων ἀπέρριψεν ἀποτόμως πάντα συμβιβασμὸν καὶ ἀπέστειλε κρυφὰ λόχους τινὰς στρατιωτῶν κατὰ τῆς ἐπιτροπῆς· ἀλλ' ἡ ἐπιτροπὴ, εἰδοποιηθεῖσα ὑπὸ τῶν κατοίκων, κατώρθωσε νὰ διαφύγῃ τὸν κίνδυνον καὶ νὰ σωθῇ εἰς Ἀποκόρωνα. Ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ ὁ Ἰσμαὴλ

λευσιν ἐπικουριῶν. Οἱ Αἰγύπτιοι εἶχον ἐξελεγχθῆ ἀνικανώτατοι περὶ τὸν ὄρεινόν πόλεμον, τοῦθ' ὅπερ ἠνάγκασε τὸν Μουσταφᾶν νὰ προσλάβῃ 1000 Ἀλβανούς, μεθ' ὧν προσέβη διὰ τῶν Ἀποκορώνων ἄχρι τοῦ Βάρνου, παρενοχλούμενος ἀπαύστως καὶ πιεζόμενος ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, μὴ δυνάμενος ὁμως νὰ συνάψῃ μετ' αὐτῶν ὀριστικὴν τινα μάχην. Καθ' ὁδὸν οἱ ἄτακτοι μουσουλμάνοι καὶ οἱ ἐκ τῆς ἐν Βρύσσαις ἤττις παροργισμένοι Αἰγύπτιοι ἐξωλίσθησαν εἰς παρεκτροπὰς ἀξιοθρηνήτους . . . Οἱ κάτοικοι περιδεεῖς, κατέφυγον εἰς Σφακιά, ἢ ἐκρύβησαν, κατὰ τὴν παλαιὰν αὐτῶν συνήθειαν, εἰς σπήλαια. Πολυἀριθμὸν τι στίφος εὐρεν ἄσυλον εἰς παραθαλάσσιόν τι σπήλαιον, ὅπερ ὡς ἐκ τῆς στενῆς αὐτοῦ εἰσόδου ἦτο δυπρόσιτον· ἀλλ' οἱ Τούρκοι ἤρχησαν νὰ κανονοβολῶσι τὸ σπήλαιον, ἄχρις οὗ ἐφονεύθησαν πάντες οἱ ἐν αὐτῷ. Οἱ ἀνταποκριταὶ εὐρωπαϊκῶν τινῶν ἐφημερίδων προσεπάθησαν νὰ συγχύσωσι τὴν σκηνὴν ταύτην μετὰ τοῦ φεβρουῦ δράματος τοῦ Μελιδόνι καὶ διίσχυρίσθησαν ὅτι ἡ φήμη ἦτον ἀπλοῦς μῦθος, προερχόμενος ἐκ συγχύσεως. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἐν Κρήτῃ ὑπάρχουσι πολλὰ χωρία φέροντὰ τὸ ὄνομα Μελιδόνι, παραγόμενον ἐκ τοῦ Μελιγούνη, δηλαδὴ ἐκ τοῦ γένους ἐκείνου τῶν μυρμηκῶν, ὅπερ σκάπτει τὰς φωλεὰς αὐτοῦ εἰς τὴν ἄμμον. Ἀλλὰ τὸ ἐκ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 περιβόητον Μελιδόνι κεῖται εἰς Μυλοπόταμον ἢ δὲ ἀνωθι περιγραφεῖσα σκηνὴ τῆς προσφάτου ἐπαναστάσεως διεδραματίσθη εἰς Ἀποκόρωνα, παρὰ τὸν Κεφαλᾶν.

Ἀφοῦ ὁ Μουσταφᾶς κατηρέμωσε τὰ Ἀποκόρωνα, ἀλλὰ χωρὶς νὰ δυνηθῆ νὰ ὑποτάξῃ αὐτὰ ἐντελῶς, ἐπέστρεψεν εἰς Βαφῆ, ὅπου ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ εἶχεν ὀχυρωθῆ ὁ ἀρχηγὸς Ζιμβρακάκης μετὰ 200 Ἑλλήνων ἐθελοντῶν καὶ πολυαριθμῶν ἐγγυριῶν. Οἱ ἐπαναστάται ἦσαν διηρημένοι. Ἡ μεταξὺ τῶν ζένων ἐθελοντῶν καὶ τῶν ἐγγυριῶν διχόνοια, παραταθεῖσα καθ' ὅλην τὴν

διάρκειαν τοῦ ἀγῶνος, εἶχει ἀρχίσει ἔκτοτε. Οἱ Κρήτες ἦσαν ἀσπονδοὶ πολέμοι πάσης ἐκ τοῦ συστάδην μάχης. Ὁ Σκίνερ διηγεῖται ὅτι ὁ Οὐγγρος συνταγματάρχης Σοτφρίδ προσεπάθησεν εἰς μάτην νὰ πείσῃ αὐτοὺς περὶ τῶν πλεονεκτημάτων τοῦ πυροβολικοῦ καὶ τῆς τακτικῆς διοργανώσεως τοῦ στρατοῦ. Οἱ νησιῶται δυσχυρίζοντο ὅτι ἡ συγκρότησις μάχης ἐν τῇ πεδιάδι καὶ ἡ τακτικὴ διαίρεσις τοῦ στρατοῦ εἶναι ἐν Κρήτῃ ἀδύνατος. Ἡ Κρήτη, ἔλεγον, θὰ ἐλευθερωθῇ ὑπὸ τῶν ἰδίων ἑαυτῆς παλικαριῶν, ἀγωνιζομένων κατὰ τὴν ἀρχαίαν μέθοδον, καὶ δὲν εἶχει ἀνάγκην εὐρωπαϊκῶν γυμνασίων. Τὰ κανόνια ἤθελον εἶσθαι μέγα πρόσκομα, διότι ἐν καιρῷ φυγῆς δὲν ἠδύναντο νὰ τὰ σύρωσι μεθ' ἑαυτῶν ἐπὶ τῶν ὄρεων. Τακτικὸς στρατὸς πολεμῶν ἐν πεδιάδι, ἤθελον μὲν ἐπιφέρει εἰς τοὺς Τούρκους ζημίαν, ἀλλὰ θὰ ἐδεκατιζέτο καὶ ὁ ἴδιος· ἐπὶ τέλους δὲ νικηταὶ ὡς ἐκ τῆς ἀριθμητικῆς ὑπεροχῆς ἤθελον μείνει οἱ Τούρκοι. Εἰς τοὺς κρητικούς πολέμους ἡ ἀναλογία πρέπει νὰ εἶναι 6 Τούρκοι πρὸς 4 Χριστιανὸν, ἀλλὰ πρὸς τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ μάχωνται οἱ ἐπαναστάται ἐξ ὀχυρῶν θέσεων καὶ νὰ ὑπερασπίζωνται τὰς στενοπορίας. Τοιαῦται διενέξεις προηγήθησαν καὶ τῆς ἀτυχοῦς ἡμέρας τοῦ Βαρῆ καὶ ἐπήνεγκον τὸ ἀπαίσιον ἀποτέλεσμα. Ὁ κρῆς ὀπλαρχηγὸς Χατζζημιγάλης ἠρνήθη νὰ καταλάβῃ μετὰ τῶν 4000 αὐτοῦ ἀνδρῶν τὴν ὑποδειχθεῖσαν αὐτῷ θέσιν, εἰπὼν ὅτι ἦτο μωρία ν' ἀγωνισθῶσιν ἐν τῇ πεδιάδι κατ' ἐγθροῦ ἐπταπλασίου τὸν ἀριθμὸν. Τὰ τακτικὰ ὀθωμανικὰ στρατεύματα ὄρμησαν κατὰ μέτωπον εἰς ἔφοδον, οἱ Ἄλβανοὶ ἀνεβρίχθησαν εἰς τὰ πέρξ ὄρη τοσοῦτον ταχέως καὶ αἰφνιδίως, ὥστε ὀλίγου δεῖν νὰ περικυκλώσωσι καὶ συλλάβωσι τοὺς Κρήτας, μόλις σωθέντας διὰ ταχείας φυγῆς. Οἱ ἐβελονταὶ ὅμως ὑπέστησαν μεγάλας ζημίας, ἀλλ' οὐχ ἦπτον κατώρθωσαν νὰ ὑποχωρήσωσι μαχόμενοι, χωρὶς νὰ μετατραπῇ ἡ ὑποχώρησις των εἰς φυγὴν. Ἐν Κράτῃ ὄχου-

ρώθησαν και πάλιν, όπως υπερασπισθῶσι τὸ Ἄσκυρον. Ἄλλ' ὁ Μουσταφᾶς ἀπέφυγε νὰ τοὺς προσβάλλῃ και ἠρέσθη εἰς τὴν ταχεϊαν και λαμπρὰν ἐπιτυχίαν τοῦ Βαρέ. Μετ' ὀλίγας δὲ ἡμέρας, τῇ 29 Ὀκτωβρίου, ἐδημοσίευσεν ἐπισήμως ἀμνηστείαν διὰ τε τοὺς ἰθαγενεῖς και τοὺς ξένους, ὡς εἶν εἶχεν ἤδη περατωθῆ ἡ ἐπανάστασις.

Και ὄντως, ἡ ἔκβασις τῆς μάχης τοῦ Βαρέ κατέβαλε μεγάλως τὸ θάρρος τῶν Κρητῶν. Ἡ περὶ τοῦ μέλλοντος μέριμνα ἤρξατο πιέζουσα τὰς καρδίας αὐτῶν. Αἱ κακουχίαι τῶν εἰς Ἄσκυρον και Σφακιά καταφυγόντων γυναικοπαίδων, ἡ ἔλευσις τοῦ χειμῶνος, ἡ χιῶν, καλύψασα κατ' ἐκεῖνο τὸ ἔτος ἀσυνήθως ἐνωρίς τὰ ὄρη, ἡ ἔλλειψις τροφῶν και ἐνδυμάτων, πάντα ταῦτα ἀπεδείκνυον ὀρθὰς τὰς προρρήσεις τῶν ἀπαισιοδόξων, οἵτινες ἐξ ἀρχῆς ἐκήρυττον ὅτι ἡ ἐπανάστασις οὐδεμίαν παρεῖχεν ἐλπίδα ἐπιτυχίας και ἔμελλε μόνον νὰ δεινώσῃ ἔτι μᾶλλον τὴν οἰκτρὰν κατάστασιν τῆς Κρήτης. Κατὰ τὰς κρίσεις ἐκείνας στιγμᾶς, ὁ συνταγματάρχης Κορωναῖος κατώρθωσε ν' ἀναζωπυρήσῃ τὸ ἐκλείπον θάρρος τῶν Κρητῶν και νὰ παράσῃ μικρὰν ἀναψυχὴν εἰς τοὺς πιεζομένους, μετενεγκὼν τὸ στάδιον τοῦ ἀγῶνος ἐκ τῶν δυτικῶν διαμερισμάτων εἰς τὰ κεντρικά. Κρὴς (;) τὸ γένος, ἀλλ' ἀνατραφεῖς και παιδευθεῖς ἐν Ἑλλάδι, ὁ Κορωναῖος εἶχε διακριθῆ μεγάλως κατὰ τὸ διάστημα τῆς ναυπλιακῆς ἐπαναστάσεως και τῆς μεσοβασιλείας και εἶχεν ἀποκτήσει στρατιωτικὴν φήμην, ἣν ἡ κρητικὴ ἐπανάστασις ἐπεκύρωσε περιφανῶς. Ἐνθυμούμεθα ἔτι μετὰ ποίας ὑπερηφανείας ἐδείκνυον ἡμῖν ἐν Ἀθήναις, κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1863, τὸν τότε ἀρχηγὸν τῆς ἐθνοφυλακῆς. Τὸ ὑψηλὸν και μεγαλοπρεπὲς αὐτοῦ ἀνάστημα, ἡ εὐγενὴς μορφή, ἡ πυκνὴ πολιὰ, ἣτις ἀνεδείκνυσεν αὐτὸν προσδύτερον, ἢ ὅσον πράγματι ἦτον' τὰ πάντα ἀνήγγελλον γενναῖον και μεγαλοεργὸν στρατιώτην. Ἀπελθὼν εἰς Κρήτην, κατὰ τὸν Ὀ-

κτώριον τοῦ 1866, διὰ τοῦ Πανελληνίου, συνέδεσεν ἑκτότε ἐνδόξως τὸ ὄνομά του μετὰ τῆς ἱστορίας τοῦ κρητικῆς ἀγῶνος. Ἐνῶ ὁ Ζιμβρακάκης ἐπέμενεν εἰς τὸ ἀμυντικὸν αὐτοῦ σύστημα, τοσοῦτον ἐλεεινοὺς παραγαγὼν εἰς Βαρὲ καρποὺς καὶ ἀνήγειρε ταμπούρια, οὐδόλως ἀναχετίζοντα τὴν ὄρμην τοῦ ἔχθρου, ὁ Κορωναῖος συνήρρισε περὶ αὐτὸν τοὺς γενναϊότερους τῶν ἐγγυφίων καὶ τῶν Κρητῶν, μετέβη εἰς τὰ ἀνατολικά διαμερίσματα, μηκέτι συμμασχόντα τοῦ ἀγῶνος, ἐπέπεσε κατὰ τῶν αὐτόθι Τούρκων, εὐρῶν αὐτοὺς ὀλιγαριθμούς, καὶ ἠνάγκασε τὸν ὀθωμανὸν ἀρχιστράτηγον νὰ μεταβάλῃ πολεμικὸν σχέδιον. Ἡ ταχύτης τῶν κινήματων τοῦ Κορωναίου ἠνάγκασε τὸν διοικητὴν Ρεθύμνου, Σαβρῆ πασσᾶν νὰ ἐγκαταλίπη τὴν κεντρικὴν θέσιν τοῦ Ἀγίου Βασιλείου καὶ νὰ συγκεντρώσῃ τὰς δυνάμεις αὐτοῦ περὶ τὸ φρούριον. Ὁ διοικητὴς Ἡρακλείου Γιαχιᾶ-πασσᾶς, ἐπιχειρήσας ἐκστρατείας εἰς τὰ βόρεια διαμερίσματα τῆς νήσου, ἐνέπεσεν εἰς τὴν ἐνεδραν τοῦ Κορωναίου, ἠττήθη καὶ, πληγωθεὶς καιρίως, ἠναγκάσθη νὰ ἐπισπρέψῃ εἰς Ἡράκλειον. Τότε ὁ Μουσταφᾶς ἀπεφάσισε νὰ μεταβῇ αὐτοπροσώπως καὶ μετὰ πολυαριθμοῦ στρατοῦ εἰς Ρεθύμνον, ἵνα τιμωρήσῃ τὸν τολμηρὸν ἀρχηγὸν τῶν ἐθελοντῶν. Ὁ Ζιμβρακάκης ἠκολούθησε μὲν αὐτὸν μακρόθεν, δὲν ἐτόλμησεν ὅμως νὰ παρενοχλήσῃ τὴν πορείαν αὐτοῦ ἢ νὰ συνδυάσῃ τολμηρὸν τι κίνημα μετὰ τοῦ Κορωναίου. Οὕτω δὲ ὁ ὀθωμανὸς ἀρχιστράτηγος ἠδηνήθη, τὰ ἔχνη τοῦ Κορωναίου, νὰ μεταβῇ ἀκωλύτως ἐκ Ρεθύμνου εἰς Μυλοπόταμον. Ἐκεῖ ἔλαβε παρὰ τοῦ ἐπισκόπου Λάμπης ἐπιστολὴν ἀναγγέλλουσαν ὅτι οἱ χριστιανοὶ εἶχον ἀποθέσει τὰς τροφὰς καὶ τὰ πολεμοφόδια αὐτῶν εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Ἀρχαδίου. Ὁ πασσᾶς ἐστράφη ἀμέσως πρὸς τὰ ἐκεῖ, προέβη δὲ μετὰ τοσαύτης ταχύτητος, ὥστε ἡ φρουρὰ τοῦ Μοναστηρίου μόλις διέκρινε τὸν ὀθωμανικὸν στρατὸν, ὅτε εἶχε πλέον φθάσει ἐγγύτατα. Εἰς τὸ

Μοναστήριον ὑπῆρχον ἐν συνόλῳ 900 ψυχαί, ἐξ ὧν 250 ἀσθενεῖς, αἱ δὲ λοιπαὶ γέροντες καὶ γυναικόπεδα. Πρὸ αἰώνων οἱ κάτοικοι τῶν πέριξ 5—6 χωρίων, ἅμα ὡς ἐξερήγηνύτο πόλεμος μεταξύ τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν Τούρκων, κατέφευγον εἰς τὸ Ἀρκαδίον, ὅπερ, ἀντιστὰν πολλάκις ἐπιτυχῶς κατὰ προσβολῶν, ἐθεωρεῖτο ὡς ἀπόρθητον.

Τὸ Ἀρκαδίον ἦτον ἐν τῶν πλουσιωτάτων καὶ ὠραιοτάτων Μοναστηρίων τῆς νήσου, ἔχον σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ πολύτιμον βιβλιοθήκην. Οἱ ἐν αὐτῷ Μοναχοὶ ἀνεκάθεν διέπρεπον ἐπὶ φιλομαθείᾳ, ἀλλ' ὡς ὅλοι οἱ Ἕλληνες κληρικαὶ διετέλουν εἰς στενοτάτας σχέσεις πρὸς τὸν λαὸν καὶ εἶχον συμμερισθῆ πάσας τὰς ἐθνικὰς δοκιμασίας. Ἄμα τῇ ἐνάρξει τῆς ἐπαναστάσεως, ὑπεστήριξαν αὐτὴν ἐκθύμως καὶ παρέσχον τὸ μοναστήριον αὐτῶν ὡς ἄσυλον εἰς τοὺς ἀσθενεῖς καὶ τὰ γυναικόπαιδα. Ἐρωδιασμένοι ἀφθόνως διὰ τροφῶν καὶ ὄπλων, οὐδόλως ἐφοβοῦντο τὸν πολυάριθμον στρατὸν τοῦ Μουσταφᾶ, ζητοῦντος τὴν παράδοσιν τοῦ μοναστηρίου καὶ ὑπισχνουμένου ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, πληρεστάτην ἀμνηστειάν. Τὰ ὄρεινὰ κανόνια τοῦ πασσᾶ οὐδεμίαν ἐπέφερον κατ' ἐρχὰς βλάβην εἰς τὸ ὄχυρὸν τοῦ Ἀρκαδίου τείχη. Ὅσακις δ' οἱ Τούρκοι ἀπεπειρῶντο ἔφοδον, τὸ πῦρ τῶν ἐπαναστατῶν ἐδεκάτιζε τὰς τάξεις των. Ἰδὼν τοῦτο ὁ Μουσταφὰς, ἔφερεν ἐν Ῥεθύμνου πολιρχητικὰ τηλεβόλα μεγάλης ὀγκῆς καὶ ἐπικουρίας, αἵτινες ἀνεδύβασαν τὴν ὅλην δύναμιν τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ εἰς 23 χιλιάδας ἀνδρῶν. Ἡ 21 Νοεμβρίου 1866 ἦν ἡ πρὸς ἔφοδον ὠρισμένη ἡμέρα. Τὰ βαρέα τουρκικὰ πυροβόλα εἶχον κατορθώσει νὰ διαβρῆξωσι τὴν ἐκτισμένην τοῦ μοναστηρίου πύλην, καὶ οἱ ὀθωμανοὶ ὤρμησαν πρὸς ἔφοδον. Ἄλλ' ἡ αἰφνηδία ἐκρηξίς μιᾶς ὑπονόμου ἔτρεψεν αὐτοὺς τὸ πρῶτον εἰς φυγὴν. Καὶ ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη ἔφοδος ἀπεκρούσθησαν ἐπιτυχῶς ὑπὸ τοῦ πυρὸς τῶν ἐπαναστατῶν. Τέλος ὁμως αἰγυ-

πτικόν τι σῶμα, ὠθούμενον πρὸς τὰ πρόσω ὑπὸ τῶν λογγῶν τῶν τακτικῶν ὀθωμανικῶν στρατευμάτων, κατώρθωσε νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μοναστηρίου. Οὐχ ἤττον τὸ πῦρ ἐξηκολούθει ἀδιάλειπτον ἐκ τῶν κελίων, ἐκ τοῦ ἐστιατορίου καὶ ἐκ τοῦ ἡγουμενείου. Ἀλλὰ τέλος τὸ πυροβολικὸν τῶν Τούρκων εἰσῆλθεν εἰς τὴν αὐλὴν καὶ ἤρχησε νὰ σφαιροβολῇ ἐκεῖθεν τοὺς ἐσωτερικοὺς τοῦ μοναστηρίου χώρους, ἕως οὗ τέλος τὰ κελία ἢ ἐκυριεύθησαν ἐξ ἐφόδου, ἢ ἐγκατελείφθησαν ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν δι' ἔλλειψιν πολεμεφοδίων. Ὁ ἡγούμενος τοῦ Ἀρκαδίου Γαβριὴλ ἐφρονεῦθη ἐκεῖ ἡρωϊκῶς μαχόμενος. Πᾶσα ἐλπίς σωτηρίας εἶχε πλέον ἐκλίπει. Τότε εἰς τῶν ἱερέων ἔβαλε πῦρ εἰς τὴν πυριταποθήκην καὶ ἐπέφερε τὴν τραγικὴν ἐκείνην καταστροφὴν, ἣτις ἀπηθανάτησε τὸ ὄνομα τοῦ Ἀρκαδίου. Τὸ ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἐκλείσθησαν εἰς κτίριον, ὅπου καὶ ἡ ἡρωϊκωτάτη ἀντίστασις δὲν ἠδύνατο νὰ κατισχύσῃ ἐπὶ τέλους τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἐχθροῦ, ἦτο βεβαίως μωρία. Ἔτι μείζων μωρία ἦτον ὅτι, ἀποφασίσαντες νὰ καταστήσωσι τὸ Ἀρκαδίον πεδίων μάχης, συμπάρελαβον μεθ' ἑαυτῶν τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παιδιά των, ἐνῶ εἶχον πρόχειρα τὰ ἀπρόσιτα χρυσφάγετα τῆς Ἰδης. Ἀλλ' ἡ ἡρωϊκὴ τοῦ ἱερέως ἀπόφασις περιέβαλεν οὐχ ἤττον τοὺς προμάχους τοῦ Ἀρκαδίου διὰ τοῦ στεφάνου τοῦ μαρτυρίου.

Ἡ ἐκ τῆς ἐκρήξεως ζημία δὲν ὑπῆρξε τοσοῦτον μεγάλη, ὅσον ἐν γένει ἐπίστευθη, διότι οἱ πλεῖστοι τῶν ἐπαναστατῶν εἶχον ἤδη ἀποθάνει. Οἱ ὑπερασπιζόμενοι τὸ ἐστιατόριον, ὀχυρὸν καὶ μεμονωμένον κτίριον, ἐξηκολούθησαν ἀνθιστάμενοι κατὰ τῶν Τούρκων, ἄχρις οὗ ἐξήντησαν τὰ πολεμεφόδια· τότε δὲ συνθηκολογήσαντες ὑπὸ τὸν ὄρον ὅτι θ' ἀπέλθωσι τοῦ μοναστηρίου σῶσι καὶ ἀβλαβεῖς, ἔρριψαν τὰ ὄπλα αὐτῶν ἐκ τοῦ παραθύρου. Ἀλλ' ἡ συνθήκη δὲν ἐτηρήθη. (Ἐπεταί λεπτομερὴς ἀφήγησις τῶν ἀπαισιῶν σκηνῶν, αἵτινες παρεκολούθησαν τὴν ἄλωσιν τοῦ Ἀρκα-

δίου.) Οἱ Τοῦρκοι ἀπέκρυψαν, κατὰ τὸ σύνθημα, τὰς ἀπωλείας αὐτῶν. Λέγεται ὅμως ὅτι οὐχ ἥττονας τῶν 400 τραυματιῶν μετεκομίσθησαν εἰς Χανία καὶ ὑπὲρ τοὺς 1000 εἰς Ῥέθυμνον.

Ἡ ὑψηλὴ καταστροφὴ τοῦ Ἀρκαδίου ἐπεκύρωσεν αἱματηρῶς τὸ ψήφισμα τῆς ἐνώσεως, ἀπέδειξε τὸ ἀμετάτρεπτον τῆς ἀποφάσεως τῶν Κρητῶν καὶ κατέστησε στενότερον τὸν δεσμόν τῆς συμπαθείας μεταξύ τῶν νησιωτῶν καὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι, Ἑυρώπῃ καὶ Ἀμερικῇ ὁμοθρήσκων των. Εἶναι ἀληθές ὅτι εὐρὺ χάσμα χωρίζει ἡμᾶς ἀπὸ τῶν χρόνων, καθ' οὓς ἡ ἐν Χίῳ καταστροφὴ συνεκίνηε σύμπαντα τὸν χριστιανικὸν κόσμον, καθ' οὓς ἀπὸ τῆς καλύψεως ἄχρι τῶν θρόνων τοῦ Βαυαρῶ Ἰωδοβίκου καὶ τοῦ Πρῶτου Γουλιέλμου ἕκαστος ἔσπευδε νὰ βοηθήσῃ τοὺς κατὰ τῶν Τοῦρκων ἀγωνιζομένους ὁμοθρήσκους. Οἱ χρόνοι ἐκεῖνοι ἦσαν χρόνοι νεότητος, ἐνθουσιασμοῦ, αὐταπαρνήσεως. Σήμερον ὁ αἰὼν εἶναι ψυχρὸς καὶ ἐξηντημένος. Καὶ ὅμως ὁ ἥρωϊσμός καὶ τὸ τραγικὸν τέλος τῶν προμάχων τοῦ Ἀρκαδίου διήγειραν καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν τὴν ἐκπληξίν καὶ τὴν συμπάθειαν καὶ ἀπέδειξεν εἰς τοὺς ὀξυδερκεστέρους ὅτι ἐν Κρήτῃ ὑπῆρχον ἀδιάλλακτοι θρησκευτικαὶ καὶ φυλετικαὶ ἀντιθέσεις, θρησκευτικὰ μίσθ, ἅτινα ἐξ ἀνάγκης ἐμελλον νὰ ἐπιφέρωσι τὴν ἐντελῆ ἀπελευθέρωσιν ἢ τὴν ἐντελῆ καταστροφὴν τῆς νήσου. Μάτην προσεπάθησαν οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ φιλότουρκοι νὰ μειώσωσι τὴν σπουδαιότητα τοῦ συμβάντος.

Ὁ Μουσταφᾶς ἐπιστρέψας εἰς Χανία, ἐγάλκευσε δόλον τι νὰ, ὅπως ἀναγγεῖλῃ θριαμβεύων εἰς Κωνσταντινούπολιν τὴν ὑποταγὴν τῆς νήσου. Μεταχειρισθεὶς ὡς ὄργανον τοὺς ἀρχαίους αὐτοῦ ὄπαδούς καὶ φίλους, διένειμεν εἰς τοὺς ὀπλαρχηγούς, ἰδίως δὲ εἰς τοὺς Σφακιώτας, ἧν ἡ πλεονεξία εἶχε καὶ ἐν προγενεστέροις ἀγῶσι προδώσει τὴν ἐλευθερίαν, σπουδαῖα χρηματικὰ ποσὰ, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι ἤθελεν ἐπιτύχει οὕτω τὴν εἰρήνευσιν

πῆς νήσου. Θέλων δὲ νὰ ἐνώσῃ μετὰ τῆς θωπείας τὴν ἀπέλιπν παρεσκευάσθη νὰ ἐπιχειρήσῃ νέαν εἰσβολὴν εἰς τὰ δυτικὰ διαμερίσματα τῶν Σφακιῶν. Καταλαβὼν πανστρατιᾶ τὴν πεδιάδα τοῦ Ἀλκιανοῦ, ἐσχέδιασεν ἐκεῖθεν ἰσχυρὰν προσβολὴν κατὰ τοῦ Ὀμαλοῦ. Ἦθελε γὰρ μεταβῆ διὰ τοῦ στενοῦ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης εἰς τὰς στενοπορίας τῆς Σούγιας· ἐκ δὲ τῆς παραθαλασσίας νὰ προβῆ διὰ τοῦ Κρυστπέρακα εἰς Σαμάρια καὶ Ὀμαλὸν, ὅπως ἐκπορθήσῃ τὸ τελευταῖον ἐκεῖνο καὶ ἰσχυροτάτον προπύργιον τῶν Κρητῶν. Ἦτο μὲν Δεκέμβριος. Οἱ ἐπαναστάται ἦσαν διασκορπισμένοι. Ὁ ἄγγλος Σκίνερ, διασχίσας κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1867 τὴν νῆσον ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον, ἀπεικόνισε ζωηρότατα τὸν χαρακτῆρα τῶν ἐν Κρήτῃ ἐπαναστατικῶν σφιψῶν, ἅτινα ὡς ἐκ τῆς μεγίστης ἐλλείψεως τροφῶν καὶ τῆς ἐρημώσεως πάντων σχεδὸν τῶν χωρίων δὲν ἠδύνατο νὰ μείνωσιν ἐπὶ τὸ αὐτὸ ὑπὲρ τὴν μίαν ἡμέραν. Ἐνῶ ὁ Μουσταφᾶς ἠπειλεῖ τὸ ὄροπέδιον τοῦ Ὀμαλοῦ, ὁ Κορωναῖος εὕρισκετο εἰς τοὺς Ἀσωμάτους, ὁ Ζημβρακάκης εἰς Ἀσκυφον, ὁ δὲ Βυζάντιος ἐδαπάνα εἰς μάτην καιρὸν καὶ πολεμεφῶδια ἐν τῇ ἀνωφελεῖ πολιορκίᾳ τοῦ Καστελίου Κισσάμου. Δύο τῶν ἰσχυροτάτων καπιταναίων τῶν Σφακιῶν ἔμεινον πιστοὶ εἰς τὴν ἐπανάστασιν. Ἡ δὲ Ἐπιτροπὴ ἐζήτηε νὰ διατηρήσῃ τὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα καὶ συνεκάλεε γενικὴν συνέλευσιν εἰς Ὀμαλὸν, ὅπως ἀποφασισθῶσιν αὐτόθι τὰ κατάλληλα μέσα πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ Ὀμαλοῦ καὶ τοῦ Σελίνου. Ἀλλ' ὁ Βυζάντιος δὲν ἐγκατέλιπε τὴν πολιορκίαν, ἕως οὔ, μετὰ ματαίαν ἔφοδον· ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ, ἀπωλέσας 60 ἄνδρας.

Ἡ συγκέντρωσις τῶν ἐπαναστατικῶν στρατευμάτων ἐγένετο τοσοῦτον βραδέως, ὥστε ὁ Μουσταφᾶς ἠδυνήθη νὰ διέλθῃ ἀκωλύτως πρώτῃν τινα στενοπορίαν, ὅπου οἱ Κρητες ἠδύνατο νὰ ἐπενέγκωσιν αὐτῷ μεγάλας ζημίας. Ἄνευ μεγάλης ἀντιστάσεως κατέλαβε τοὺς Λάγκους καὶ ἐπροχώρησεν ἄχρι τῆς Ἀγίας

Ειρήνης. Ἄλλ' ἐκεῖ τὰ στοιχεῖα καὶ ἡ φυσικὴ ὀχυρότης τῆς θέσεως ἠνάγκασαν αὐτὸν νὰ σταθῆ. Ἡ προῶρος πεσοῦσα χιὼν ἐκάλυπτε τὰ ὄρη, ἀποτελοῦσα διὰ τοὺς Ἀραβας καὶ Αἰγυπτίους τοῦ στρατοῦ θέαμα ἀσύνηθες ἅμα καὶ ἀπαίσιον, Οἱ πλημμυρίσαντες χεῖμῆροισι διέκοπτον τὸς συγκοινωνίας. Πολλάκις παρήρχετο μία ὄλη ἐβδομὰς ἄχρις οὗ κατορθώσῃ νὰ φθάσῃ εἰς Χανία ἄγγελός τις ἐκ τοῦ στρατοῦ. Ὁ ἄρτος ἔλειπεν. Προπάντων δ' οἱ ἐλαφρῶς ἐνδεδυμένοι Αἰγύπτιοι ἔπασχον ἐκ τοῦ ψύχους, τῆς ὑγρασίας καὶ τῆς πείνης τὰ πάνδεινα. Ἐὰν οἱ Κρήτες κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἦσαν συνηνωμένοι καὶ εἶχον δεξιούς ἀρχηγούς, ἠδύνατο νὰ ἐξολοθρεύσωσι τὸν ὀθωμανικὸν στρατόν. Ἄλλ' ἀτυχῶς μεταξύ τῶν ὀπλαρχηγῶν, ἰδίως δὲ μεταξύ τῶν ἐλλήνων ἐθελοντῶν ἐπεκράτει διχόνοια. Ὁ Ζιμβρακάκης διίσχυρίζετο ὅτι ἡ ὑπερτάτη ἀρχηγία ἀνῆκεν εἰς αὐτὸν ὡς εἰς Κρήτα. Ὁ Κορωναῖος ὑπεδείκνυε τὴν πολυετῆ αὐτοῦ ὑπηρεσίαν καὶ τὴν μεῖζονα πείραν, ἣν εἶχε προσκτήσει. Ὁ δὲ Βυζάντιος ἔλεγεν ὅτι αὐτὸν ἠκολούθησαν οἱ πλείστοι ἐθελονταί, ὅτι αὐτὸς μόνος εἶχε δύο κανόνια καὶ στρατιωτικὴν μουσικὴν! Οὕτως ἀπώλετο εἰς μάτην ἡ εὐκαιρία. Ὁ πονηρὸς Ἀλβανὸς Μουσταφᾶς ἀνέμεινεν, ἄχρις οὗ οἱ ἐθελονταί, βαρυνθέντες τὰς στερήσεις καὶ τὰς διχονοίας, ἐγκατέλειπον τὰς ὀχυράς αὐτῶν θέσεις, τοῦθ' ὅπερ ἀνηγγέλθη αὐτῷ πάραυτα ὑπὸ τῶν κατασκόπων του. Τὴν ἐπαύριον ἀπὸ πρωΐας κατέλαβε τὰ περικείμενα ὕψη, εἰσῆλθεν ἀνενόχλητος εἰς τὰς στενοπορίας καὶ τῇ 26 Δεκεμβρίου, ἢ το 17 ὅλας ἡμέρας μετὰ τὴν ἀναχώρησιν του ἐ. Χανίων ἐνεφανίσθη εἰς Λιβάδεια. Εἰς τὰς μάχας μικρὰς εἶχον ὑποστῆ ἀπώλειας. Ἄλλ' ἡ ὑγρασία καὶ τὸ ψῦχος εἶχεν ἀναρπάσει 700 Αἰγυπτίους, διότι, ὅπως ἡ πορεία γίνηται ὅ, τι τάχιον, ὁ Μουσταφᾶς δὲν εἶχε λάβει μεθ' ἑαυτοῦ σκηνὰς, τὰ δὲ φορητὰ ζῶα εἶχον ἀποθάνει καθ' ὁδόν. Ἄλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες ἐθελονταί, ἠναγκασ-

μένοι ν' ἀνέλθωσιν εἰς ἔτι ὑψηλότερα ὄρη, ὑπέφερον τὰ πάνδεινα. Οἱ πλείστοι ἤθελον νὰ συνθηκολογήσωσιν μόλις δὲ καὶ μετὰ βίας κατώρθωσεν ὁ Κορωνάιος νὰ καταλάβῃ διὰ γενναίους στίφους τὸ στενὸν τοῦ Κουτσογέρακα, πρὸς τὸ ὁποῖον ὤδευεν ἤδη ἡ κυρία τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ δύναμις. Οἱ Σελινιώται, καὶ τοὶ ὁ κίνδυνος ἠπειλεῖ μάλιστα τὸ διαμέρισμα αὐτῶν, οὔτε ἐσκέφθησαν περὶ ὑποταγῆς καὶ κατέφυγον εἰς τὰς κλεισωρίας τῆς Ἰδης. Ἀκριβῶς κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν οἱ ἐπαναστάται ἀπηλλάχθησαν μεγάλου βάρους· διότι ὁ ἀγγλος πλοίαρχος Πύμ, συγκινηθεὶς ὑπὸ τῶν σκηναῶν τοῦ Ἀρκαδίου, ἀπέπλευσε, τῇ ἀδείᾳ τοῦ προξένου Δίξωνος, εἰς Σούγριαν, διένειμεν εἰς τὰ παρὰ τὴν ὄχθην συνηθροισμένα γυναικόπαιδα ἄρτον καὶ μετέφερε τὰ δυστυχῆ πλάσματα εἰς Ἑλλάδα. Ἡ εἰς Σοῦδαν σταθμεύουσα ῥωσικὴ φρεγάτα εἶχεν ὀδηγίαν νὰ ὑποστηρίξῃ κατὰ δύναμιν τὸ φιλάνθρωπον τοῦτο ἔργον· δύο δὲ ἰταλικαὶ φρεγάται ἦσαν διατεταγμέναι νὰ μὴ καθυστερίσωσι καὶ αὐταὶ, ἅμα ὡς ἕτερόν τι πολεμικὸν πλοῖον παραλάβῃ ἐκ Κρήτης πρόσφυγας. Καὶ ἡ ἀμερικανικὴ κυβέρνησις εἶχεν ἀποστείλει ἐπὶ τούτῳ πλοῖόν τι εἰς Κρήτην. Ἄμα ὡς ἐγένετο γνωστὸν εἰς Χανία ὅτι ὁ Πύμ. ἀπέπλευσεν εἰς Σέλινον, θὰ παρηκολούθουν ἴσως αὐτὸν καὶ οἱ λοιποὶ πλοίαρχοι. Ἄλλ' οἱ ἐν Χανίοις εἶχον ἐσφαλμένως μάθει ὅτι ὁ Πύμ, φοβηθεὶς τὰς διαμαρτυρήσεις τῆς Πύλης, δὲν προέβη εἰς τὴν ἐπιβίβασιν τῶν οἰκογενεῶν. Ἐν τούτῳ ὅμως τῷ μεταξὺ τουρκικόν τι πλοῖον μετέβη εἰς τὰ μέρη, ὅπου ἀνέμενον αἱ οἰκογένειαι καὶ ἀνεπέτασε τὴν ἀγγλικὴν σημαίαν. Ὅτε ὅμως οἱ χριστιανοὶ συνέρρευσαν εἰς τὴν ἀκτὴν, κατεβίβασε διὰ μιᾶς τὴν ἀγγλικὴν σημαίαν, ἀνεβίβασε τὴν ἡμισέλινον καὶ ἤρχησε νὰ ρίπτῃ μεταξὺ τῶν ἀόπλων θυμάτων σφαίρας, αἵτινες ἐφόνευσαν πολλὰ γυναικόπαιδα! Ἄμα ὡς ἀνηγγέλθη εἰς Χανία ἡ σκηνὴ αὐτῆ, ἡ ῥωσικὴ φρεγάτα ἀπέπλευσεν εἰς Σούγριαν καὶ ἐπεβίβασεν αὐτόθι 1,200 πρόσφυγας.

Οἱ εἰς Κουτσογέρακην συναθροισθέντες ὑπὸ τὸν Κορωναῖον ἐπαναστάται συνεποσοῦντο μόλις εἰς 600, ἐξ ὧν ὀλίγιστοι Κρη-
τες· ἕκαστος δ' αὐτῶν ἠγωνίζετο κατὰ τὸ δοκοῦν, ἀνευ πειθαρχίας καὶ τάξεως. Κατ' ἀρχὰς ἀπέκρουσαν τὰς προσβολὰς τοῦ Μουσταφᾶ πασσᾶ· μετὰ μικρὸν ὁμῶς ἡ πείνα καὶ ἡ δίψα ἤρχισαν ν' ἀραιῶσι τὰς τάξεις των, δὲν ἐβράδυνε δὲ ν' ἀποδειχθῆ ὅτι αἱ τουρκικαὶ ὄρωδοκίαι καὶ ὑποσχέσεις ἦσαν καλῶς ὑπολογισμέναι. Οἱ ἰθαγενεῖς ἤθελον νὰ συνθηκολογήσωσι τῶν Σφακιωτῶν μάλιστα τὸ φρόνημα ἦτο λίαν ὑποπτον. Τοῦτο ἠνάγκαζε τὸν Κορωναῖον ν' ἀποσυρθῆ εἰς τὸ διαμέρισμα τῆς Φεθύμνου ὅπερ εἶχεν ἀναγορεύσει αὐτὸν ἀρχιστράτηγον. Ὁ Βυζάντιος εἶχε διορίσει ἑαυτὸν ἀρχιστράτηγον Ἡρακλείου. Ὁ Ζιμβρακάκης ἤθελε νὰ μείνῃ εἰς Σφακίᾳ. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, οἱ ἐβελονταὶ ἐμήνυσαν εἰς τὸν Μουσταφᾶν ὅτι ἤθελον νὰ ὑποταχθῶσι. Καὶ ὄντως, μετ' οὐ πολὺ 480 ἐξ αὐτῶν μετηνέχθησαν εἰς Ἑλλάδα ἐπὶ δύο τουρκικῶν πλοίων, ἅτινα παρεκολούθει ἡ γαλλικὴ φρεγάτα Σαλαμάνδρα. Ἄλλ' ὅτε τὰ ἐλεεινὰ ταῦτα θύματα ἀγῶνος, οὗ αἱ κακουχίαι ἦσαν ἀνεκδιήγητοι, ἠθέλησαν ν' ἀποβιβασθῶσιν εἰς Πειραιᾶ, δὲν κατώρθωσαν ν' ἀποφύγῃσι τὴν ὄρεγν τῶ ἀθηναϊκοῦ ὄχλου. Τὸ πλῆθος ὄρμησε κατ' αὐτῶν καὶ ἐφόρευτέ τινας· οἱ δὲ λοιποὶ κατέφυγον εἰς Σαλαμίνα, εὐτυχεῖς λογίζοντες ἑαυτοὺς ὅτι ἐσώθησαν ἐκ τῆς λύσεως τῶν συμπατριωτῶν των. Ἡ εἰς τοὺς ὄρεινούς πολέμους τῆς Κρήτης πατροπαράδοτος ἐξησθένσις καὶ νάρκη μετὰ τὸν χειμῶνα εἶχεν ἐπέλθει. Ἐὰν ὁ Μουσταφᾶς ἐπιωρλεῖτο ἐκ τῆς εὐκαιρίας, ὅπως καταδιώξῃ πάσῃ δυνάμει τὰ λείψανα τῆς ἐπαναστάσεως, οὐδεμίᾳ ἀμφιβολία ὅτι θὰ ἠνάγκαζεν αὐτὰ νὰ συνθηκολογήσωσιν. Ἡ ἐπανάστασις ἔπνευε τὰ λείψθια. Καὶ οἱ ἐβελονταὶ καὶ οἱ Κρητες ὕρισταντο δεινοτάτας στερήσεις, οὐδ' ἦσαν εἰς θέσιν ν' ἀντιπαραταχθῶσι κατὰ τοῦ ἐχθροῦ.

Ἄλλ' ἀντὶ τούτου ὁ πασσὰς ἐστράφη πρὸς τὰ ὀπίσω, ἀπώ-
 λεσεν εἰς ἀσημάντους στρατιωτικὰς κινήσεις καιρὸν πολύτιμον
 καὶ ἤρκεσθη εἰς ἀποτυχοῦσαν τινὰ ἀπόπειραν, ὅπως καταλάβῃ
 τὰ στενὰ τῆς Ἀγίας Ρουμέλης, τὸ ἀρχαῖον τῆς κρητικῆς ἐπα-
 ναστάσεως κρυσφήγετον. Οἱ Αἰγύπτιοι ὑπέστησαν αὐτόθι μεγά-
 λας ἀπωλείας, μετὰ τετραήμερον δὲ διαμονὴν ὁ ὀθωμανικὸς
 στρατὸς ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ ἄπρακτος. Ἐπίσης ματαία
 ὑπῆρξε καὶ ἡ παρὰ τὴν Τρυπητὴν γενομένη ἀπόπειρα πρὸς κα-
 τάληψιν τῆς ὀχυρᾶς θέσεως εἰς Σαμάρια. Τέλος ὁ πασσὰς, ἀπελ-
 πισθεὶς, ἐπανῆλθεν εἰς Σούριαν καὶ ἐπεβιάσθη αὐτόθι πανστρα-
 τιᾷ ἐπὶ τοῦ στόλου, ὅπως μεταβῇ εἰς Κομητάδες τοῦ Ἀσκύφου.
 Εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο τῶν Σφακιῶν μεγίστην ἐξήσκει ἐπιβροχὴν ὁ
 πιστότατος τοῦ Μουσταφᾶ φίλος Τσιριδάνης, ὅστις φυσικῶς τῷ
 λόγῳ ἐχορήγησε προθύμως εἰς τὸν πασσᾶν ὀδηγούς, τροφὰς καὶ
 πάντα τὰ χρειώδη. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν διάβασιν τῶν στενῶν
 τοῦ Ἀσκύφου, πᾶς κίνδυνος δὲν εἶχε παρέλθει διὰ τὸν ὀθωμανι-
 κὸν στρατόν. Ὁ Μουσταφᾶς συνησθάνετο πόσον παρακεκινδυ-
 νευμένη ἦβελεν εἶσθαι ἡ ἐπιστροφή τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ ἐν
 μέσῳ τοῦ χειμῶνος καὶ διὰ τῶν τρομερωτάτων στενοποριῶν.
 ἤρρησεν ἐπομένως νὰ διαπραγματευθῆται μετὰ τῶν Σφακιωτῶν
 καὶ κατώρθωσε νὰ τοὺς ἀναχαιτίσῃ καὶ νὰ παρεισδύσῃ νύκτωρ
 εἰς τὰ στενὰ τῆς Κράτης, ὅπου, κατὰ τὸ 1821, τοσοῦτον ἔρ-
 ρευσεν αἷμα. Περὶ τὰ ἐξημερώματα οἱ Σφακιῶται παρετήρησαν
 τὴν ὀπισθοφυλακὴν τῶν Τούρκων διερχομένην ἔτι τὰ στενά.
 Συναθροισθέντες τότε περὶ τοὺς 700 ἐπέπεσαν κατὰ τῶν ὑπο-
 χωρούντων, ἤρρησαν νὰ πυροβολῶσιν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς κατὰ
 τῶν πυκνῶν τουρκικῶν ταγμάτων καὶ κατεδίωξαν τὸν ἐχθρὸν
 ἄχρι τῆς πεδιάδος τῶν Ἀποκορώνων. Ἐκεῖ τὸ τουρκικὸν πυρο-
 βολικὸν ἀνεχαιτίσε τοὺς Σφακιώτας καὶ οὕτω τὰ λείψανα τοῦ
 ὀθωμανικοῦ στρατοῦ κατώρθωσαν νὰ ἐπανέλθωσιν ἐν ἔλεεινῇ

καταστάσει εἰς Σφακία, ὅθεν ὁ Μουσταφᾶς εἶχεν ἐκστρατεύσει πρὸ 55 ἡμερῶν, πεπορθῶς ἐπὶ τὴν νύκην. Τὸ πλεῖστον μέρος τῶν πολεμεφοδίων εἶχεν περιέλθει εἰς χεῖρας τοῦ ἐχθροῦ, ἐκ δὲ τῶν ὑποζυγίων οὔτε ἓν διεσώθη. Οἱ στρατιῶται ἦσαν ἀνυπόδυτοι καὶ ῥακένδυτοι, αἱ δὲ τάξεις αὐτῶν λίαν ἡραιωμένοι. Ἰταλοὶ ἀξιωματικοὶ εἶδον εἰς Σούγιαν τάγματα ἀριθμοῦντα μόνις 200 — 300 ἄνδρας, ἐν δὲ ἀριθμοῦν οὐχὶ πλείονας τῶν 99 ἀνδρῶν.

Γ.

Ἐν τούτῳ τῷ μεταξύ τὸ «Διαβολοθάπορον» ἐξηκολούθει χλευάζον τὸν τουρκικὸν ἀποκλεισμόν καὶ μετέφερεν εἰς Κρήτην ἐθελοντὰς καὶ πολεμεφοδία. Τὸ σῶμα τῶν ἐθελοντῶν ὅπερ δι-ετέλει ὑπὸ τὰς ὀδηγίας τοῦ νέου Λεωνίδα καὶ τοῦ γέροντος Δημητρίου Πετροπουλάκη, ἀπεστάλη κυρίως, ὅπως ἀναζωογονή-ση τὴν ἐπανάστασιν εἰς τὰ ἀνατολικά διαμερίσματα τῆς νήσου. Οἱ Μανιάται, ἡ πολεμικὴ αὐτῆ καὶ ἀδάμαστος φυλὴ τῆς κυ-ρίως Ἑλλάδος, ἦσαν καταλληλότετοι διὰ τὸν ὄρεινὸν πόλεμον τῆς Κρήτης, τοῦ ὁποίου αἱ κακουχίαι καὶ αἱ στερήσεις κατέ-βαλον πολλοὺς τρυφεροὺς καὶ ἐκτεθλιμμένους νεανίας τῶν πό-λεων. Ὁ Πετροπουλάκης ἦτον ἀρμοδιώτατος ὅπως ἐφελκύσῃ τὸν σεβασμὸν καὶ τῶν ἐγγυρίων καὶ τῶν ξένων. Γηραιὸς ἀπόμα-χος τῆς πρώτης ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως, εἶχε τὸ σῶμα κεκα-λυμμένον ὑπὸ πληγῶν, ἀλλὰ τὸ ἀνάστημά του ἦτον ἐτι εὐθύ καὶ ὑπερήφανον. Εὐμένης καὶ περιποιητικὸς πρὸς τοὺς ξένους καὶ ἐπιθυμῶν ἂν ἀποκτήσῃ δι' αὐτῶν ἀγαθὴν φήμην ἐν Εὐρώπῃ, διατηρεῖ οὐχ' ἦττον τὴν ἐνδυμοσίαν καὶ τὴν διαίταν, τῶν ἀρ-χαίων παληκαρίων, τοῦ «τουρκοφάγου» Νικητᾶ καὶ τῶν Μαυ-ρομιχαλαίων. Τὸ γραφικὸν αὐτοῦ φόρεμα καθίστα ἐτι ῥωμαντι-κωτέρα τὴν θέαντοῦ γηραιοῦ τούτου «Βασιλέως τῶν Βουνῶν.»

Ὡς ἐν γένει οἱ Μανιάται ὀμιλοῦσιν ἀσμένως περὶ τοῦ προπάτορος αὐτῶν Λυκούργου, οὕτω καὶ ὁ Πετροπούλακῆς ἠγάπα νὰ ἐγκωμιάζη τὴν σπαρτιατικὴν αὐτοῦ καταγωγὴν καὶ ἔλεγεν ὑπερηφάνως «εἶμαι Σπαρτιάτης.» Ἐπὶ τῆς σημαίας τοῦ σώματός του ὑπῆρχον αἱ εἰκόνες τοῦ Λεωνίδα καὶ τοῦ Λυκούργου μετὰ τοῦ ῥητοῦ «ἦ τὰν ἦ ἐπὶ τάλ.» Ἐπὶ τοῦ ἐτέρου δὲ μέρους ὑπῆρχε τὸ ἐπιτύμβιον τῶν ἐν Θερμοπύλαις πεπτωκότων. Ὁ γηραιὸς ἦρας δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ συμμετέχη ἐνεργητικῶς τῶν ἀγῶνων. Αἱ κακουχίαι καὶ αἱ νόσοι εἶχον κλονίσει τὰς σωματικὰς αὐτοῦ δυνάμεις, χωρὶς νὰ θραύσωσι τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ ζωρότητα καὶ τὸ ψυχικὸν θάρρος. Παρηκολούθει οὐχ ἦτον τὸ στρατεύμα ἐπὶ τῆς ἡμίονου του, δίδων διαταγὰς εἰς τοὺς Μανιάτας καὶ παροτρύνων αὐτοὺς ἐν ταῖς μάχαις. Ἡ πραγματικὴ ἀρχηγία ἦτον ἀνατεθημένη εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Λεωνίδα.

Τὸ σῶμα τῶν Μανιατῶν, ἀποβὰν εἰς Ῥοδόνη, διεκρίθη πάραυτα δι' εὐτυχῶν τινῶν ἀψιμαχιῶν κατὰ τῶν Τούρκων τοῦ Ἡκλείου καὶ κατάρθρωσε νὰ ἐνωθῆ εἰς Μυλοπόταμον μετὰ τῶν ἐθελοντῶν τοῦ Κορωναίου καὶ τοῦ Βυζαντίου. Ἐν τοῖς στενοῖς τοῦ Τυλισσοῦ, εἰς τὰς βορειοανατολικὰς ἀκρωρείας τῆς Ἰδης, τὰ ἠνωμένα σώματα τῶν ἐθελοντῶν ἀντέστησαν εἰς τὰς ἐπανειλημμένας προσβολὰς τῶν Τούρκων, ἄχρις οὗ ὁ ἐχθρὸς, περικυκλώσας τοὺς Ἕλληνας εἰς Ἀνώγισα, ἠνάγκασεν αὐτοὺς νὰ ὀπισθοδρομήσωσι μαχόμενοι ἄχρι τοῦ Ἀμαρίου. Ἄλλ' ἢ ἀπώλεια τῶν Τούρκων ἦτο πολὺ σπουδαιότερα ἢ ἡ τῶν ἐπαναστατῶν. Αἱ ἐλπίδες τῶν Κρητῶν ἤρξαντο τότε ἀναπτερούμεναι. Οἱ Σφακιῶται, οἵτινες ἄχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐταλαντεύοντο ἢ ἀπέκλινον ἐξ ἐγωΐστικῶν λόγων πρὸς τὸν Μουσταφὰν, ἐκηρύχθησαν ἀναφανδὸν ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος. Μετ' ὀλίγων δὲ καὶ δεύτερον σῶμα ἐκ Μανιατῶν ἀπεβιβάσθη εἰς τὰ δυτικὰ παράλια τοῦ Κισσάμου καὶ συνεκεντρώθη εἰς Ὀμαλόν. Τότε οἱ ὀθωμανοὶ

στρατηγοὶ ἀπεφάσισαν ν' ἀποστείλωσιν ἐπικουρίας εἰς τὰ ἀνατολικά διαμερίσματα καὶ νὰ διοργανίσωσι νέαν ἐκστρατείαν κατὰ τῶν Σφακιῶν. Ὁ ἐν δόλοισι γηράσας Μουσταφᾶς ἐνεπιστευθη τὴν ἀρχηγίαν εἰς νεώτερόν τινα ἀξιωματικόν, τὸν Ἄλῃ-Σαρχὸς πασσᾶν, ὅστις εἶχε κατακρίνει πρό τινας πικρῶς τὴν ἀδράνειαν τοῦ ἀρχιστρατήγου. Ὁ Ἄλῃ-Σαρχὸς ἔλαβε πληρεξουσιότητα νὰ καταστείλῃ διὰ παντὸς μέσου τὴν ἐπανάστασιν. Ἀλλὰ δὲν ἐβράδυνε νὰ ἐμπέσῃ εἰς τὴν στηθείσαν αὐτῷ παγιδῆ καὶ νὰ προσκρούσῃ εἰς τοὺς ἀπορθητοὺς βράχους τῶν Σφακιῶν. Ἀποσυρθεὶς, τῇ 13 Φεβρουαρίου 1867, εἰς Ὀμαλὸν μετὰ μεγάλης ζημίας, περιήλθεν εἰς τοσοῦτον κρίσιμον θέσιν, ὥστε ἠναγκάσθη νὰ ζητήσῃ ἐν σπουδῇ ἐπικουρίας ἐκ Χανίων, πρὸς μεγίστην ἐννοεῖται, ἱκανοποίησιν τοῦ Μουσταφᾶ. Τέλος ἐφάνη πρὸ τῶν Ἀποκορώνων ὁ τοῦ ὄρειοῦ πολέμου τῆς Κρήτης ἐμπειρότατος Μεχμέτ πασσᾶς καὶ ἔσωσε τὸν ἀπερίσκεπτον νεανίαν ἄνευ μεγάλου κόπου, διότι οἱ Κρητῆς περιωρίσθησαν μόνον εἰς ἄμυναν.

Τὸ ἔαρ τοῦ 1867 ἀνεζωπύρησεν, ὡς συνήθως, τὸν κρητικὸν ἀγῶνα. Πανταχόθεν οἱ νησιῶται ἔσπευδον εἰς τὰ ὄπλα. Ἑλληνικά δ' ἀτμόπλοια ἔφερον πολεμεφόδια, ἀνθρώπους καὶ χρυσίον. Ὁ Κορωναῖος ἐκράτει ὑψηλὰ τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ Ἡρακλείου. Ὁ δὲ Πετροπουλάκης κατήγαγε σπουδαίαν νίκην εἰς Βρύσσαις, συλλαβὼν πολυαριθμοὺς αἰχμαλώτους καὶ κυριεύσας κανόνια καὶ πολεμεφόδια. Ἡ κρητικὴ ἐπιτροπὴ ἀπεφάσισε κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην νὰ διορήσῃ ἐπταμελῆ κυβέρνησιν, διοικοῦσαν τὴν νῆσον ἐν ὀνόματι τοῦ βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου. Αἱ ψευδεῖς παραχωρήσεις εἰς αὐτὸν ἐβίαζε τὴν Πύλκην ἢ στιγμιαία ἀνάγκη, εἶχον ἐκτιμηθῆ κατ' ἀξίαν ὑπὸ τῶν Κρητῶν· σὺν τοῖς ἄλλοις ὁ Μουσταφᾶς διέταξε νὰ ἐνλεχθῶσι χριστιανοὶ καὶ μωαμεθανοὶ πληρεξούσιοι, ὅπως ἀπέλθωσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ καθυποβάλωσι τὰ παρά-

πονα τῆς νήσου. Καὶ ὄντως κατώρθωσε νὰ συλλέξῃ 33 πληρεξουσίουσ καὶ ν' ἀποστείλῃ αὐτοὺς εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἄλλὰ τὸ στρατήγημα τοῦτο ἐκίνησε μόνον τὸν γέλωτα, διότι καὶ τὰ παιδιά ἐν Χανίοις ἐγίνωσκον ὅτι οἱ ἐκλεχθέντες πᾶν ἄλλο ἦσαν ἢ ἀντιπρόσωποι τῆς Κρήτης. Περὶ τὰ μέσα Μαΐου σύμπασα ἡ νῆσος, ἐξαιρέσει τῶν τριῶν φρουριῶν, ἦτον εἰς χεῖρας τῶν ἐπαναστατῶν· φυσικῶς ἐπομένως τῷ λόγῳ οἱ δῆθεν ἀντιπρόσωποι τοῦ κρητικῷ λαοῦ, ἀφοῦ περιήχθησαν ἐπὶ τινὰς ἡμέρας εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἔτυχον εὐμενεστάτης ὑποδοχῆς παρὰ τοῦ Σουλτάνου, ἐπανῆλθον ἀφανεῖς καὶ κατησχυμμένοι εἰς τὰς ἐστίας των. Τὰ στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐν Κρήτῃ διοικήσεως τοῦ Μουσταφᾶ ἦσαν τοσοῦτον προφανῆ, ὥστε ἐπὶ τέλους ἡ Πύλη ἀπεφάσισε νὰ τὸν ἀνακαλέσῃ καὶ νὰ τὸν ἀντικαταστήσῃ κατ' ἀρχὰς μὲν διὰ τοῦ Χουσεῖν, βραδύτερον δὲ τῇ 6 Ἀπριλίου 1867 διὰ τοῦ Ὁμέρ πασσαῦ. Ἄλλ' ὁ περίφημος αὐστριακὸς ἐξωμότης, τοῦ ὁποίου αἱ δάφναι, καὶ πρὶν ἔτι μαρανθῶσιν ἐντελῶς ἐν Κρήτῃ, εἶχον ὠχρήσει ἐπαισθητῶς ἐν ταῖς Ἰγερμονίαις (:) καὶ ἐν Κριμαίᾳ, πρὶν ἀναλάβῃ τὴν ἀρχιστρατηγίαν, ἐζήτησε νὰ δοθῶσιν αὐτῷ πολυ-ἀριθμοὶ ἐπικουρίαι ἐκ τῶν ἐκλεκτωτέρων ὀθωμανικῶν στρατευμάτων. Διότι ὁ ἐν Κρήτῃ ὀθωμανικὸς στρατὸς, συγκείμενος ἐξ 21 αἰγυπτιακῶν καὶ 43 τουρκικῶν ταγμάτων, ἅμα δὲ καὶ ἐκ 1700 Ἀλβανῶν, μετὰ τὴν χειμερινὴν ἐκστρατείαν εἰς Σφακίᾳ, δὲν ὑπερέβαινε τὰς 17 χιλιάδας ἀνδρῶν. Τὰ σφάλματα τοῦ ὀθωμανοῦ ἀρχιστατήγου εἶχον καταστήσει ἄχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τοὺς ἀγῶνας τῶν Κρητῶν εὐτυχεῖς ἅμα καὶ ἐνδόξους. Ἄλλ' ὁ Ὁμέρ δὲν ἦτον ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος, ὅπως ἐπανορθώσῃ τὰ διαπραχθέντα σφάλματα. Ἡ πολυετής στρατιωτικὴ αὐτοῦ ὑπηρεσία καὶ εὐθηνὰ ἀγορασθεῖσα αἱ ἐπιτυχίαι του, ἀνταμοιβεῖσθαι μετ' ἀσιατικῆς ὄντως γενναϊδωρίας, εἶχον καταστή-

σει αὐτὸν ἀδρανῆ καὶ νοθρὸν ἢ προσωπική του γενναϊότης ἦτον ἀνεκαθεν ἀμφισβητήσιμος· ἐστερεῖτο δ' ἐντελῶς τῆς γνώσεως τῶν τοποθεσιῶν, ἧτις διέκρινε τὸν Μουσταφᾶν καὶ ἧτις ἐν ὀρεινῷ πολέμῳ, οἷος ὁ κρητικὸς, ἦτον ἀνεκτίμητος. Ὁ ὄργιος Ἀλβανὸς, καίπερ πολλὰκις εἰττηθεὶς, ἐνέπνεεν' οὐχ ἦττον τρόμον εἰς τοὺς Κρήτας, ἐνῶ ἡ εὐρωπαϊκὴ τακτικὴ, ἧς ἦτον εἰδήμων ὁ Ὀμέρ πασσᾶς, οὐδὲν ἠδύνατο νὰ κατορθώσῃ ἐν Κρήτῃ. Ἡ ἀνάκλησις τοῦ Μουσταφᾶ ἐχαροποίησε μεγάλως τοὺς Κρήτας· τοῦτο δ' οὐ μόνον διότι ἦτο δημοσία ἐξομολόγησις τῆς ἀποτυχίας αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ διότι ἀπηλλάττοντο ἐχθροῦ γινώσκοντος τὴν νῆσον κάλλιον αὐτῶν τῶν ἰδίων. Ὁ Ὀμέρ πασσᾶς ἔφερεν, εἶναι ἀληθές, μεθ' ἑαυτοῦ λαμπρὸν ἐπιτελεῖον, ἄφθονα νέα πολεμικοφῶδια, κίρκασσίους ἵππεῖς καὶ πυροβολικὸν ἀξιόλογον. Ἀλλὰ τί ἐχρησίμευον ταῦτα πάντα ἐν ταῖς στενοπορείαις καὶ ταῖς χαράδραις τῶν Σφακιῶν;

Μετὰ δωδεκαήμερον παρασκευὴν, ὁ Ὀμέρ, παραλαβὼν μεθ' ἑαυτοῦ δεκαπεντακισχιλίους τακτικούς στρατιώτας καὶ πολυαριθμούς ἀτάκτους, ἐξεστράτευσεν πρὸς τὰ Ἀποκόρωνα, ὡς εἴαν ἤθελε νὰ εἰσβάλῃ διὰ τῶν στενῶν τῆς Κράπης καὶ τοῦ Ἀσκύφου εἰς τὰ Σφακιά. Ἀλλ' ἀντὶ τούτου ἐστράφη αἰφνιδίως πρὸς τὴν Ἐπισκοπὴν καὶ ἀπεπειράθη νὰ ἐκβιάσῃ τὰ στενά τῆς Καλικράτης πρὸς τὸ βορειανατολικὸν μέρος τῶν Σφακιῶν. Εἰς Βρῦσσαις κατέλιπεν ὑπὸ τὸν Μεχμέτ πασσᾶν 5000 ἀνδρῶν, οἵτινες ἐνῶ αὐτὸς θὰ προσέβαλε τὰ στενά τῆς Καλικράτης, ἐμελλον νὰ προσβάλωσι ταυτοχρόνως τὴν Κράπην. Ἡλπίζε νὰ ἐξαπατήσῃ οὕτω τοὺς παρὰ τὴν Κράπην ἐστρατοπεδευμένους ἐπαναστάτας καὶ νὰ εἰσδύσῃ ἄνευ μεγάλης ἀντιστάσεως εἰς τὰ Σφακιά. Τῇ 2 Μαΐου ἡ τουρκικὴ ἐμπροσθοφυλακὴ συνεκρούσθη εἰς Ἐπισκοπὴν μετὰ τῶν ἐβελοντῶν· ἐστενοχωρήθη δ' ὑπ' αὐτῶν τοσοῦτον, ὥστε ἡ κυρία δύναμις τῶν Τούρκων ἠναγκάσθη νὰ σπεύσῃ εἰς

Βοηθειάν της. Μετ' ὀλίγον ὁ Ὅμηρ, προσβάλων τοὺς Ἕλληνας εἰς Γαιδουρόπολιν, εἰς τὴν εἰσόδον τῶν στενῶν τῆς Καλικράτης, ἐβίασεν αὐτοὺς νὰ ὑποχωρήσωσι. Τῇ 5 Μαΐου ἐγένετο ἡ προσχεδιασθεῖσα ταυτόχρονος προσβολὴ κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοπέδου. Ὁ Κορωναῖος διώκει τὸ ἐν Καλικράτῃ σῶμα, ὁ δὲ Ζιμβρακάκης τὸ ἐν Ἀσκύφῳ. Ἀμφότεροι ἀφῆκαν τὸν τουρκικὸν στρατὸν νὰ προχωρήσῃ ἐντὸς τῶν στενῶν, καὶ τότε ἐπιπεσόντες αἰφνιδίως κατ' αὐτοῦ, τὸν ἠνάγκασαν νὰ ὑποχωρήσῃ. Ὁ Μεχμέτ ἀπεκρούσθη ἄχρι τοῦ ὠχυρωμένου στρατοπέδου του, ὁ δὲ Ὅμηρ ἄχρι τῆς Ἐπισκοπῆς, παρενοχλούμενος ἀπαύστως, κατὰ τὴν ὑποχώρησιν, ὑπὸ τῶν παληκαρίων. Ὁ ἄγγλος Σκίφερ, περιγράφας ζωηρῶς τὰς μάχας ἐκεῖνας, διηγεῖται ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ παιδιά ἐκόμιζον πολεμφοδία ἢ εἰδήσεις, ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ γέροντες κατασκευάζον διὰ τρεμούσης χειρὸς φυσέκια καὶ συνεβούλευον τοὺς νεωτέρους νὰ μὴ δαπανῶσιν ἀφειδῶς τὴν πυρίτιδα, διότι ἐκάστη σφαῖρα εἶναι προωρισμένη νὰ φονεύσῃ ἓνα ἄπιστον. . .

Μετ' οὐ πολὺ ὁ Ὅμηρ θέλων νὰ ἐκδικηθῇ διὰ τὴν εἰς Σφακίαν ἀποτυχίαν, παρεσκευάσε νέαν ἐκστρατείαν εἰς τὰ ἀνατολικὰ διαμερίσματα τῆς νήσου. Διότι καὶ αὐτόθι ἡ ἐπανάστασις διὰ τῶν προσπαθειῶν τοῦ γενναίου ὀπλαρχηγοῦ Κόρακα, εἶχεν ἀναδειχθῆ νικηφόρος. Τὸ ὄροπέδιον τοῦ Λασιθίου παρεῖχεν εἰς τοὺς ἐπαναστάτας ἀσφαλὲς ἄσυλον, ὅθεν προὔχουσιν πολλάκις ἄχρι τῶν πυλῶν τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἠνάγκαζον τοὺς Τούρκους νὰ κλείωνται εἰς τὸ φρούριον. Ὁ Ὅμηρ πασαῶς ἀπεφάσισε νὰ περιστείλῃ τὴν αὐθάδειαν ταύτην καὶ νὰ ἐκστρατεύσῃ διὰ τοῦ Μυλοποτάμου εἰς Ἡράκλειον, διατάζας προηγουμένως τὸν Ρεσσίτ Ἐφένδην νὰ σπεύσῃ εἰς ἀπάντησίν του. Ἄλλ' ἐν τούτῳ τῷ μετὰξὺ ὁ Κορωναῖος δὲν ἔμενεν ἀδρανής. Ὁ Ζιμβρακάκης καὶ ὁ Κωσταρὸς ἔμειναν μετὰ τῶν πλείστων ἐθελοντῶν εἰς τὰ δυτι-

κα διαμερίσματα ἐπὶ σκοπῶ νὰ ἐπιτηρῶσι τὸν Μεχμέτ πασσάν
 τυχοῦσης δ' εὐκαιρίας καὶ νὰ ἐπιτεθῶσι κατ' αὐτοῦ. Τὸ κύριον
 ὁμῶς σῶμα τῶν ἐπαναστατῶν παρηκολούθησε τὸν στρατὸν τοῦ
 Ὁμέρ. Ἀμα ὡς οἱ Τούρκοι ἔφθασαν εἰς Μαργαρίτι, οἱ ἐπαναστά-
 ται τοῦ Ἀμαρίου καὶ τοῦ Ἀγίου Βασιλείου ἐπέπεσαν κατ' αὐ-
 τῶν ὡς μαινόμενοι. Περικυκλωμένοι ἐντὸς χαράδρων, κατατυ-
 ροβολούμενοι ἐκ τῶν ὑπερακειμένων ὀρέων, οἱ Τούρκοι δὲν ἠδύνα-
 το οὔτε νὰ προχωρήσωσιν, οὔτε νὰ ὑποχωρήσωσι. Οἱ χριστιανοὶ
 ἠδύναντο εἰς τὴν περίστασιν ἐκείνην νὰ καταστρέψωσι ὁλόκλη-
 ρον τὸν ὀθωμανικὸν στρατὸν μετὰ τοῦ Ὁμέρ. Αἱ σφαῖραι τῶν
 Κρητῶν ἔσχιζον πολλάκις καὶ αὐτὴν τὴν σκηνὴν τοῦ ὀθωμανοῦ
 ἀρχιστρατήγου. Καὶ αὐτοὶ οἱ τούρκοι στρατηγοὶ ἤρχησαν νὰ ἐν-
 νοῶσι τὸ κρίσιμον τῆς θέσεως ἤλπιζον ὁμῶς ὅτι οἱ ἄτακτοι
 τοῦ Ῥεσσίτ, εἰδήμονες τοῦ ὀρεινοῦ πολέμου, ἤθελον κατορθῶσαι
 νὰ σώσωσιν αὐτοὺς ἐκ τῆς στενοχωρίας. Ἄλλ' ἡ ζηλοτυπία καὶ
 αἱ διενέξεις τῶν Ἑλλήνων καπηταναίων ὠφέλησαν μεγάλως
 τοὺς Τούρκους. Ὁ Πετροπουλάκης, ἐπιφορτισθεὶς τὴν φύλαξιν
 τῆς πρὸς τὸ Ἡράκλειον ὁδοῦ, ἠρνήθη νὰ συμπράξῃ μετὰ τοῦ
 Κορωναίου. Ὅτε δὲ ὁ Ῥεσσίτ ἐπροχώρησε πρὸς τὰς κλεισιωρί-
 ας τοῦ Μυλοποτάμου, ὁ ἀρχηγὸς τῶν Μανιατῶν δὲν προσέβα-
 λεν αὐτὸν κατὰ μέτωπον, ἀλλ' ἐκ τῶν ὀπισθεν, ἀφοῦ ἤδη εἶ-
 χε διαβῆ τὰ στενὰ τῆς Τυλισσοῦ· κατώρθωσεν, εἶναι ἀληθές,
 νὰ ἐπιφέρῃ ζημίας τινὰς εἰς τὸν ἐχθρὸν καὶ νὰ κυριεύσῃ τὰς
 ἀποσκευὰς του· ἀλλ' οὐχ ἤττον ὁ Ῥεσσίτ ἠνώθη μετὰ τοῦ Ὁ-
 μέρ, ἐνῶ ὁ Πετροπουλάκης παρημέλησε καὶ τότε νὰ ἐνωθῇ με-
 τὰ τοῦ Κορωναίου. Ὁ Κορωναῖος εἶχεν ἐντούτοις ἀποστείλει
 μικρόν τι σῶμα, ὅπως φράξῃ τὴν ὁδὸν εἰς τὸν Ῥεσσίτ. ἀλλ' ὁ
 ἐπίμων καὶ γενναῖος ἀρχηγὸς τῶν Τούρκων, ἀγωνισθεὶς ἐπὶ
 μίαν ὄλην νύκτα, κατώρθωσεν ἐπὶ τέλους νὰ ἐνωθῇ μετὰ τοῦ
 Ὁμέρ καὶ νὰ ματαιώσῃ τὰς προσπαθείας τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Ὁ-

μέρ, ἐμπλησθεὶς χαρᾶς ἐκ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ρεσσίτ, τὸν ἐνηγκαλίσθη, τὸν ὠνόμασε σωτῆρα καὶ τὸν προεβίβασεν εἰς πασάν. Οἱ Κρήτες ἤρχισαν ἐν τούτῳ τῷ μεταξύ νὰ στερεῶνται πολεμοφεδίῳν καὶ οὕτως ὁ Κορωνάιος ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ ν' ἀφήσῃ ἐλεύθερον τὸν δρόμον εἰς τὸν ἐχθρόν. Τῇ 20 Μαΐου ὁ ὀθωμανικὸς στρατὸς συνεκεντρώθη περὶ τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Κνωσοῦ. Ὁ Ὁμέρ, χωρὶς νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὸ Ἡράκλειον, ἐστρατοπέδευσε εἰς Ραστέλι, παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Λασιθίου. Τὸ σχέδιόν του ἦτο προφανῶς νὰ περικυκλώσῃ τοὺς ἐπαναστάτας καὶ ν' ἀναγκάσῃ αὐτοὺς νὰ καταφύγωσιν εἰς Σφακιά, ὅπως ἀποκλείσῃ αὐτοὺς ἐκεῖ πανταχόθεν καὶ θέσῃ οὕτω πέρας εἰς τὴν ἐπαγύστασιν. Ἄλλ' εὐτυχῶς ἀπεδείχθη ὅτι ὁ Ὁμέρ ἦτον ἀνίκανος νὰ ἐφαρμώσῃ συστηματικόν τι σχέδιον. Ἠρέσθη μόνον νὰ διατάξῃ τουρκικόν τι ἀπόσπασμα νὰ ὀδεύσῃ πρὸς τὸ Λασιθίον καὶ νὰ διαλύσῃ αὐτόθι τοὺς ἐπαναστάτας· τῇ τρίτῃ δ' ἰουνίου ἀπέστειλε τὸν Ρεσσίτ εἰς Ἀβδοῦ, πρὸς τὸ βόρειον μέρος τοῦ Λασιθίου. Οἱ ἄτακτοι βασιβοζοῦκαι προὐχώρησαν ἀκωλύτως πρὸς τὸ μικρὸν ὄροπέδιον, ὅπερ ἀποτελεῖ, οὕτως εἶπεῖν, τὰ πρόθυρα τοῦ Λασιθίου καὶ ἤρχισαν αὐτόθι νὰ δηῶσι καὶ νὰ διαρπάζωσιν. Ὁρμηθέντες ἐκ τῆς εὐκαιρίας ταύτης οἱ Κρήτες, ἐπέπεσαν κατ' αὐτῶν καὶ τοὺς ἠνάγκασαν νὰ ὑποχωρήσωσι, καταλείποντες τὰ πολεμοφόδια αὐτῶν καὶ πολλοὺς τραυματίας. Μαθὼν τοῦτο, ὁ Ὁμέρ ἔσπευσε ν' ἀποστείλῃ εἰς τὸν Ρεσσίτ ἐπικουρίας δι' ἧν ὁ ὑπ' αὐτὸν στρατὸς συνεποσώθη εἰς 18 χιλιάδας ἀνδρῶν. Τότε ὁ Ρεσσίτ ἀπεφάσισε νὰ προσβάλῃ τὸ Λασιθίον ἐκ δύο διαφορῶν μερῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν Λασιθίῳ ἐπαναστατῶν ἦτον ἀσυνήθως μέγας· συνεποσῶντο εἰς 5000 ἀνδρῶν· ἀλλ' ἔλειπε κεφαλὴ. Μετὰ τριημέρους ἀκροβολισμοὺς, οἱ Τοῦρκοι εἰσώρμησαν ἐξ ἄρκτου καὶ ἐκ δυσμῶν εἰς τὸ ὄροπέδιον, καὶ οἱ ἐπαναστάται ἠναγκάσθη-

σαν να τραπήσιν εις φυγήν, άλλοι μὲν πρὸς τὸ Ριζόκαστρον, άλλοι πρὸς τὴν Ἴδην καὶ άλλοι πρὸς τὰς ὑψίστας κορυφὰς τοῦ Λασιθίου, ὅπου οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐτόλμησαν νὰ τοὺς καταδιώξωσι. Μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Λασιθίου, ἦτον εὐκόλον ν' ἀποκλεισθῇ ἡ ἐπανάστασις καὶ νὰ περιορισθῇ εἰς τὰ Σφακία. Ὁ τουρκικὸς στρατὸς συνεκεντρώθη εἰς Δυβάκι παρὰ τὰς μεσημβρινὰς ἀκρωρείας τῆς Ἰδης. Ἐκεῖθεν ὁ μὲν Ὁμέρ ἐπορεύθη πρὸς τὸν κόλπον τῆς Μεσσαριάς, ὁ δὲ Ρεσσίτ πρὸς τὸν Ἅγιον Θωμᾶν· οὐχ ἦττον καθ' ὁδὸν δύο αἰγυπτιακὰ τάγματα κατεστράφησαν σχεδὸν ἐντελῶς ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουνίου, ὁ ἐν Δυβακίῳ συγκεντρωθεὶς τουρκικὸς στρατὸς ἐξεστράτευσε κατὰ τῶν Σφακιῶν. Ὁ Ὁμέρ πασᾶς μετὰ μεγάλου μέρους τῶν τακτικῶν στρατευμάτων ἐπέβη τοῦ στόλου, ὅστις ἀνέμενεν εἰς Μεσσαριάν τὰς διαταγὰς του, καὶ ἐπεβιάσθη εἰς Φραγκοκαστέλιον, καταλαβὼν ἅμα τὴν στρατηγικῶς σπουδαίαν θέσιν τοῦ Καλικράτη. Ὁ Κορωνάιος, ἀφίχθεις λίαν ἀργά, δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἀποβίβασιν, οἱ δὲ Σφακιῶται οὐδεμίαν ἀντέταξαν ἀντίστασιν. Ἐν τούτῳ τῷ μεταξύ ὁ Ρεσσίτ προέβη ἐκ Δυβακίου εἰς Ἅγιον Βασίλειον, ἐπὶ τῇ ἐλπίδι ὅτι δὲν θὰ εὕρῃ μεγάλην ἀντίστασιν, διότι ὁ φόνοσ τοῦ αὐτόθι Καπεταναίου εἶχε στερήσῃ τοὺς χριστιανοὺς κεφαλῆς. Οὐχ ἦττον ἡ πορεία του ὑπῆρξε βραδυτέρα ἢ ὅσον ἠλπίζεν ὁ Ὁμέρ, καὶ ὁ Κορωνάιος ἔλαβε καιρὸν νὰ στραφῇ πρὸς τὸ Καλικράτη καὶ νὰ προσβάλῃ τὸν πασσᾶν ἐπὶ τῶν πρὸς βορρᾶν τῶν πεδιάδων κειμένων ὁρέων. Κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς μάχης ὁ Ἐλλην ἀρχηγὸς εἶχε μόνον 40 ἄνδρας, ἀλλὰ μετ' οὐ πολὺ συνήλθον περὶ αὐτὸν περὶ τοὺς 1500. Ὁ Κορωνάιος διήρσεσ τὸ σῶμά του εἰς δύο· ἡ ἰσχυροτέρα μοῖρα ἐπέπεσεν ἀπαρατήρητοσ κατὰ τῆς ἀριστερᾶς τουρκικῆς πτέρυγοσ, ἐνῶ δ' οἱ Τοῦρκοι πᾶσαν αὐτῶν τὴν προσοχὴν ἀφιέρουν εἰς τὴν ἐπίπλαστον προσβο-

λῆν τοῦ Κορωναίου, οἱ ἐπαναστάται κατώρθωσαν νὰ κυριεύσωσι τὰς εἰς τὰ ἀριστερὰ τοῦ Ὁμέρ ἰσχυρὰς θέσεις. Τὸ ἔδαφος ἦτον ἀνώμαλον, πλήρες θάμνων καὶ δένδρων καὶ ὄλως ἀκατάλληλον διὰ τὸ τουρκικὸν πυροβολικόν· Οἱ Κρητες διατήρησαν τὰς κυριευθείσας θέσεις, ἔτοιμοι νὰ ἐπαναλάβωσι τὴν ἐπομένην ἡμέραν τὴν μάχην.

Δ'.

Ἐν τούτῳ τῷ μεταξύ οἱ ἐπαναστάται εἶχον συρροσθῆ εἰς δυσχιλίους ἀνδρας. Τὸ σχέδιον αὐτῶν ἦτο τὸ αὐτό. Ἄλλ' ἡ μοῖρα, ἣτις ἐμελλε νὰ προσβάλῃ τὴν ἀριστερὰν πτέρυγα τοῦ Ὁμέρ, δὲν ἔλαβεν, ἔνεκεν τῆς ἀμελείας ἀξιωματικῆς τινος, ἐγκαίρως τὰς διαταγὰς· ὅτε δὲ ὁ Κορωναῖος μετὰ τῶν Κρητῶν κατώρθωσε νὰ εἰσδύσῃ ἐν μέσῳ τῶν τουρκικῶν ὀχυρωμάτων καὶ νὰ προχωρήσῃ ἄχρι τοῦ λόφου Αὐγοῦ, ὁ προσχεδιασθεὶς ἀντιπερισπασμὸς δὲν ἐγένετο, καὶ ὁ τοῦρκος στρατηγὸς ἠδυνήθη νὰ συγκεντρώσῃ πάσας αὐτοῦ τὰς δυνάμεις καὶ ν' ἀπώθησῃ τὴν προσβολὴν τοῦ Κορωναίου. Τὴν τρίτην ἡμέραν ἐμελλε νὰ γίνῃ καὶ τελευταία ἀπόπειρα κατὰ τῶν εἰς Καλικράτην τουρκικῶν θέσεων· ἀλλ' ἡ εἶδησις ὅτι ὁ Ῥεσίτ πασσᾶς προχωρεῖ ὅπως ἐνωθῆ μετὰ τοῦ Ὁμέρ, διέλυσε τὸ χριστιανικὸν στρατόπεδον. Μόνος ὁ Κορωναῖος μετὰ τινῶν ἐθελοντῶν ἐμεινεν ἐνώπιον τῶν τουρκικῶν γραμμῶν, ἀλλ' ἐπὶ τέλους καὶ ὁ ἄτρομος ἑλληνοπληρχηγὸς ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς Σφακιά. Ἐν τούτῳ τῷ μεταξύ ὁ Μεχμέτ πασσᾶς εἶχεν ἀναχαιτηθῆ ἐπὶ τρεῖς ὄλας ἡμέρας εἰς Κράπην ὑπὸ τοῦ Ζιμβρακάκη, τοῦ Σουλιώτη καὶ τῶν Σφακιωτῶν, κατώρθωσεν ὁμως ἐπὶ τέλους νὰ καταλάβῃ τὸ ὄρωπέδιον τοῦ Ἀσκούφου. Ὁ Κορωναῖος ἀπεπειράθη ν' ἀποκλείσῃ αὐτόν· Ἄλλ' ὁ Ῥεσίτ πασσᾶς ἔτεινεν εἰς τὸν τοῦρκον συμμαχητὴν τὴν χεῖρα, ἀπέστειλεν αὐτῷ τροφὰς καὶ τὸν ἔσωσεν ἐκ τῆς στενοχωρίας. Ὁ Ῥεσίτ

σι: κατέλαβε τὸ βορειοανατολικὸν μέρος τοῦ Ἀσκήφου, ὃ δὲ Μεχμέτ τὸ βορειοδυτικόν, ἐνῷ ὁ Ζιμβρακάκης ὑπεχώρησεν εἰς τὰ ὕψη τῆς Ἀναπόλεως. Ἐν τούτοις ὁ ἀκάματος Κορωνάιος κατῴρθωσεν ἐτι ἅπαξ νὰ συγκεντρώσῃ 800 ἄνδρας, μετὰ τῶν ὁποίων κατέλαβε τὰς Μουριάς, ἔκοψε τὰ συγκοινωνίας τῶν δύο πασσάδων καὶ ἠνάγκασε τὸν μὲν Μεχμέτ νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς βρούσαις, τὸν δὲ Ρεσσίτ εἰς Καλικράττην. Ὁ Ἕλλην ὀπλαρχηγὸς ἐξηκολούθησεν ἐπιτηρῶν ἀμφοτέρους καὶ ἕτοιμος νὰ ἐπιτεθῇ κατ' αὐτῶν,

Ἐν τούτοις ὁ Ὁμέρ πασσάς προέβη διὰ τῆς Ἀναπόλεως εἰς Ἀράδαιναν ὅπου ἀπήντησε τοὺς ἐθελοντὰς ὑπὸ τὸν Σμολένσκην καὶ Νικολαΐδην. Οἱ Ἕλληνες προσέβαλαν τὸν ἐχθρὸν κατὰ μέτωπον, ἅμα δὲ ἐκ τῶν δύο πτερύγων, ἐνῷ ὁ Ζιμβρακάκης ἔμεινε εἰς μιὰς ὥρας ἀπόστασιν ἀργός, ὃ δὲ Πετροπουλάκης δὲν εἶδιδε σημεῖα ζωῆς, κατέχων ἀπάρθητόν τι στενὸν εἰς ἐνὸς χιλιομέτρου ἀποστασιν. Ἡ ἐγκατάλειψις αὕτη ἠνάγκασε τοὺς ἐθελοντὰς νὰ ὑποχωρήσωσιν, ἀποῦ πρωηγουμένως ἡ γενναία καὶ ἀπεγνωσμένη αὐτῶν ἀντίστασις ἐκίνησε τὴν ἐκπληξιν τοῦ ἐχθροῦ. Τέλος ὁμοῦς ἡ φύσις καὶ τὸ δύσβατον τῶν ὁρέων ἐκόλυσαν τὴν περαιτέρω πρόοδον τῶν Τούρκων. Τὸ μέγα προπύργιον τῶν Σφακιῶν, τὰ Σαμάρια, ἦτον ἐξ Ἀράδαινας ἀπρῆσιτον. Μωρὸς ἤθελεν εἶσθαι ὁ Ὁμέρ εἰάν ἔρριπτε τὰ στρατεύματά του εἰς Πόρταις, στενοτάτην χαράδραν ἐν μέσῳ βράχων, ἧς τὸ βάθος ἐπλήρου ὃ ἐκ τῶν ὁρέων καταπίπτων χεῖμαῖρος. Οἱ Τοῦρκοι ἐπροτίμησαν νὰ ὑποχωρίσωσιν πρὸς τὰ μεσημβρινὰ παράλια. Ὁ Ὁμέρ ἠρέεσθη νὰ ἀποστείλῃ εἰς Ἀγίαν Ρούμην ἀπόσπασμά τι, ὅπερ προέβη μὲν ἄχρι τοῦ ὁμωνήμου χωρίου, ἀλλ' ἐκεῖ, ἀναγκασθὲν νὰ παλαίσῃ κατὰ τῶν στοιχείων ἅμα καὶ τῆς λύσεως τῶν Κρητῶν, ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ μετὰ ζημίας. Αἱ διάφοροι αὗται ἀπόπειραι ἔπεισαν τὸν Ὁμέρ ὅτι ἢ διὰ τῶν βορείων στενοποριῶν τῶν Σφακιῶν ὑποχώρησις ἤθελεν εἶσθαι λίαν ἐπικίνδυνος. Ἐπροτίμησε

να ἐπιβίωσθῃ καὶ αὐθις ἐπὶ τοῦ στόλου καὶ νὰ ἐπανέλθῃ διὰ θαλάσσης εἰς Χανία, ὅπου ἀφίχθη τῇ 10 Αὐγούστου 1867. Ὁ Ῥεσσὶτ πασσαὺς ὑπεχώρησε διὰ Ξηράς, ἀφοῦ προηγουμένως ὑπέστη καὶ εἰς Κάτερα καὶ εἰς Ἀμάρι μεγάλας ἀπωλείας, μετὰ μικρὸν δ' ἀπέβιωσεν εἰς Χανία ἐκ τραύματός τινος, ὅπερ εἶχε λάβει.

Ὁ Σουλτάνος εὐρίσκειτο κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς Παρισίους. Τὸ ταξιδεῖδιον ἐκεῖνο ἦτο πρωτοφανὲς εἰς τὰ χρονικά τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας· εἶχε δὲ καὶ τοῦτο τὸ ἰδιαίτερον, ὅτι αἱ δαπάναι ἐκαλύφθησαν δι' ἐλαττώσεως τῶν μισθῶν τῶν ὑπαλλήλων καὶ δι' αὐξήσεως τῶν φόρων. Ἡ Πύλη, θέλουσα νὰ χαροποιήσῃ τὸν Σουλτάνον, ἀπέστειλεν αὐτῷ ἀλλεπάλληλα τὰ περὶ τῶν νικῶν τοῦ Ὁμερ πασσᾶ τηλεγραφήματα καὶ ἀνήγγελε πομπῶδῶς ὅτι τὰ Σφακιά ἐκυριεύθησαν καὶ ὅτι ἡ ἐπανάστασις κατεπνίγη. Πράγματι ὅμως ἡ ἐκστρατεία εἶχεν ἀποτύχει ἐλσεινῶς. Ὁ Ὁμερ δὲν εἶχε οὔτε κατορθώσει ὅ,τι κατώρθωσεν ὁ προκάτοχος αὐτοῦ Μουσταρᾶς. Ὁ τύφος καὶ ἡ δυσεντερία ἐδεκάτιζον τὸν τουρκικὸν στρατὸν. Αἱ ἀπώλειαι αὐτοῦ ὑπελογίζοντο εἰς 20—25 χιλιάδας ἀνδρῶν καὶ ὅμως ποῦς Τουρκου δὲν εἶχε πατήσει τὰ ἀληθῆ φρούρια τῆς ἐπαναστάσεως, τὰ Σαμάρια καὶ τὸν Ὁμαλόν. Ἐκ τοῦ ἡμερολογίου τοῦ κατὰ τὴν ἐκστρατείαν ταύτην ἀπόθανόντος στρατηγοῦ τοῦ πυροβολικοῦ Διλαβέρ πασσᾶ ἐρανίζόμεθα τὴν ἐξῆς φράσιν. «Τίς ἤθελε πιστεῦσαι ὅτι θὰ συνετέλουν καὶ ἐγὼ εἰς τὴν ὑποταγὴν τῶν δυστυχῶν τούτων χριστιανῶν!» Καὶ ὄντως αἱ ἐν Μυλοποτάμῳ καὶ Πυργοτίσῃ σφαγαὶ καὶ δηλώσεις ἦσαν τὸ μόνον τῆς πομπῶδους ἐκστρατείας ἀποτέλεσμα.

Ταυτοσημῶν τι τηλεγράφημα τῶν ἐν Χανίοις προξένων τῆς Γαλλίας, τῆς Ῥωσσίας τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας κατήγγειλε τῇ 21 Ἰουλίου τὰς ὑπὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατοῦ διαπραγείσας ὁμότητες· εὐθύς δὲ μετέπειτα οἱ αὐτοκράτορες τῆς

Ῥωσσίας καὶ τῆς Γαλλίας διέταξαν τὰ εἰς τὰς θαλάσσας τῆς Κρήτης πολεμικὰ αὐτῶν πλοῖα νὰ μεταφέρωσι γυναικόπαιδα εἰς Ἑλλάδα. Διὰ τοῦ μέτρου τούτου ἡ ἐπανάστασις ἔλαβεν ἐμμέσως ἰσχυρὰν ὑποστήριξιν διότι οἱ μαχηταὶ ἀπηλλάγησαν τῶν περὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν φροντίδων. Ἐπὶ τινα καιρὸν οἱ ἐπαναστάται εἶχον ἐλπίσει ὅτι ἡ μεταφορὰ ἰδύνατο νὰ γίνη διὰ τῶν ἐλληνικῶν καταδρομικῶν. Ἀλλὰ τὸ ταχύτατον καὶ εὐτυχέστατον αὐτῶν, τὸ Ἀρκαδίον, καταληφθὲν αἰφνης τῇ 20 Αὐγούστου ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ πολεμικοῦ πλοίου Ὑζεδὲν ἠναγκάσθη μετὰ πεισματώδη πάλην νὰ ριφθῆ εἰς τὴν ξηρὰν τῶν δὲ λοιπῶν καταδρομικῶν πλοίων ἡ ἐμφάνισις δὲν ἦτο βεβαία. Τὰ δεινοπαθήματα τῶν κρητικῶν οἰκογενειῶν, ὅσαι ἐξωσθεῖσαι τῶν οἴκων αὐτῶν ὑπὸ τῆς τουρκικῆς βαρβαρότητος, ἐδεκατίζοντο ὑπὸ τῆς πείνης, τῆς δίψης καὶ τῶν ἐπιδημιῶν, εἶναι ἀνεκδιήγητα. Ὁ Σκίερ εἶδε χιλιάδας τῶν δυστυχῶν ἐκείνων πλασμάτων περιμενούσας παρὰ τὸ μοναστήριον τοῦ Πέρβελη τὴν ἐμφάνισιν ξένου τινὸς πλοίου. Εἶχον μεθ' ἑαυτῶν πᾶν ὅ,τι ἰδυνήθησαν νὰ σώσωσιν ἐκ τῶν πυρποληθεισῶν αὐτῶν οἰκιῶν, μαγειρικὰ σκεύη, ἔπιπλα, παλαιὰ φορέματα· εὐτυχῆς δ' ἐλογίζετο ὁ σώσας σάκκον ἀλεύρου! Τὰ ἄθλια ὄντα διέτριβον ἡμέραν καὶ νύκτα ἐπὶ τῶν ἀποβρώγων βράχων τῆς ἀκτῆς, ἐν μέσῳ ἀνθηρῶν ῥοδοφαφῶν, βασανιζόμενα ὑπὸ τῆς πείνης, τῆς δίψης καὶ τῶν φλογερῶν ἀκτίων τοῦ ἡλίου καὶ ἀτενίζοντα πρὸς τὴν θάλασσαν, ἐξ ἧς μόνης ἀνέμενον σωτηρίαν. Αἱ ἀπαίσια αὐταὶ σκηναί, διαδραματιζόμεναι ἐν μέσῳ ἀνθέων, ἐν μέσῳ φύσεως γελοέσσης, ὑπὸ γλαυκὸν οὐρανὸν καὶ ἐπὶ τῶν ὠραίων ἐκείνων παραλιῶν, ὠμοιάζον ἀληθῶς πρὸς τρομερὰν εἰρωνειᾶν τῆς τύχης. Εὐκόλως ἐννοεῖ τις ποίαν ὑπηρεσίαν παρέσχον εἰς τοὺς Κρητας τὰ Ῥωσσικὰ καὶ γαλλικὰ πλοῖα, ἀναλαβόντα τὴν μεταφορὰν τῶν δυστυχῶν τούτων θυμάτων τοῦ πολέμου. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι

ὁ γάλλος ναύαρχος ἠνάγκασθη νὰ προσφύγῃ εἰς ἀπειλὰς καὶ εἰς αὐτὴν ἔτι τὴν χρῆσιν βιαίων μέτρων, ὅπως ὁ ἐκ τῆς ἡττικ παροργισμένος Ὅμηρ πασσᾶς ἐπιτρέψῃ τὴν μεταφορὰν τῶν γυναικοπαίδων. Μετὰ μικρὸν ὅμως τὸ παράδειγμα τῆς Ῥωσσίας καὶ τῆς Γαλλίας εὔρε μμητάς. Κατὰ τοὺς μῆνας Αὐγουστον, Σεπτέμβριον καὶ Ὀκτώβριον 1867 μετακομίσθησαν ἐκ Κρήτης εἰς ἐλλάδα περὶ τὰς 40000 ψυχῶν. Ἡ Πύλη ἐποίησατο ἐπὶ τελους τὴν ἀνάγκην φιλοτιμίαν καὶ τῇ 13 Σεπτεμβρίου ἐδημοσίευσεν διάταγμα ἀμνηστείας διὰ πάντας τοὺς ἐγγωρίους ξένους, ὅσοι ἤθελον καταλίπει τὴν νῆσον ἐν διαστήματι ἕξ ἑβδομάδων.

Καὶ αὐτοὶ οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἤρχησαν τέλος ν' ἀνομιλογῶσιν ὅτι τὰ στρατιωτικὰ μέτρα τοῦ Ὅμηρ πασσᾶ ἀπέβησαν ἄκαρπα καὶ ὅτι ἡ διὰ τῆς βίας καταστολὴ τῆς ἐπαναστάσεως κατέστη ἀδύνατος, ἀφοῦ μάλιστα καὶ ὁ ἀντιβασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου, βαρυνθεὶς νὰ δαπανᾷ ἀνθρώπους καὶ χρήματα ὑπὲρ ξένου ἀγῶνος, ἀνεκάλεσε περὶ τὰς ἀρχὰς Ὀκτωβρίου τὸ στρατεύματά του ἐκ Κρήτης. Ἐκτοτε ἡ Πύλη ἀπεφάσισε νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὰς ἀξιώσεις τῆς κοινῆς γνώμης καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας καὶ νὰ δευχθῇ συνδιαλλακτικώτερα. Τῇ 4 Ὀκτωβρίου ὁ μέγας βεζύρης Ἀαλῆ πασσᾶς ἐνεφανίσθη αὐτοπροσώπως εἰς Χανία, ὅπως κατορθώσῃ τὴν εἰρήνευσιν τῆς νήσου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον προσεκάλεσε διὰ κολακευτικωτάτων ἐκφράσεων τοὺς Κρήτας ν' ἀποστείλωσιν εἰς Χανία ἕξ ἐκάστου διαμερίσματος τέσσαρας ἀντιπροσώπους, ὅπως ἀκούσωσι τὰς προτάσεις των καὶ διατυπώσωσι τὰς εὐχὰς τοῦ λαοῦ. Ἄλλ' ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις διεκήρυξε τὰς βραδείας ταύτας παραχωρήσεις ὡς ἀνεπαρκεῖς. Τότε ἡ Πύλη ἀπεφάσισε νὰ προβῇ ἐν ἔτι βῆμα πρὸς τὰ πρόσω. Ὁ Ὅμηρ, τοῦ ὁποίου ἡ ἐντελής ἀνικανότης εἶχε διατρανωθῆ ἑναργέστατα, ἀνεκλήθη καὶ ἀντεκατέστη τῇ 15 Ὀκτω-

ἑρίου διὰ τοῦ Χουσεΐν πασσά· Μετὰ μικρὸν ὁ Ἀαλῆ πασσά εἰπελήφθη τῆς ἐκτελέσεως τῶν σχεδιασθεισῶν μεταρρυθμίσεων· καὶ τῇ 22 Νοεμβρίου ἐκήρυξεν ἐν Χανίοις δι' εὐστόχου ἀγορεύσεως τὴν ἑναρξίν τοῦ «Γενικοῦ Συμβουλίου.» ἀντιπροσωπεύσας δὴθεν τὸν κρητικὸν λαόν.

Ὁ καταρτισμὸς τοῦ σώματος τούτου, ὅπερ, συγκείμενον ἐξ 75 μελῶν, περιεῖχε μόνον 25 χριστιανούς, ἀποδεικνύει ἑναργῆστατα κατὰ πόσον ἀντεπροσώπευε γνησίως τὸν κρητικὸν λαόν. Ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις καὶ ὁ λαὸς ἔσπευσαν νὰ διαμαρτυρηθῶσι κατὰ τῆς παραφθίας ταύτης τῶν συνταγματικῶν τύπων τῆς δυτικῆς Εὐρώπης· οἱ δὲ ὑπὸ τοῦ μεγάλου βεζίρη διορισθέντες τούρκοι καὶ χριστιανοὶ ὑπάλληλοι δὲν κατώρθωσαν οὔτε νὰ εἰσχωρήσωσιν εἰς τὰ ταχθέντα αὐτοῖς διαμερίσματα. Κοίτοι ὁ χειμὼν ἐπέφερε τὴν πατροπαράδοτον ὕφασιν τῆς ἐπαναστάσεως, καίτοι οἱ πλείστοι ἐθέλονται εἶχον καταλίπει μετὰ τῶν ἀρχηγῶν αὐτῶν τὴν νῆσον, ἢ ἐπανάστασις ἐξηκολούθει, σύμπασα ἡ νῆσος ἄχρι τῶν πυλῶν τῶν φρουρίων ὑπήκουεν εἰς τὰς διαταγὰς τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως, οἱ δὲ Ἕλληνες ἡμῶν φίλοι εἶχον δίκαιον, ὡς ἂν κρινοῦμεν αὐτούς, ν' ἀποκρίνωνται «ἢ ἐπανάστασις ἀκμάζει.» Καὶ ὅμως εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τῶν εὐρωπαϊκῶν πλοίων, διὰ τῆς ἀνακλήσεως τοῦ Ὁμέρ καὶ διὰ τῶν συνδιαλλακτικῶν μέτρων τῆς Πύλης, τὸ φρόνημα τῶν Κρητῶν κατέστη ἡπιώτερον. Ἡ προτέρα πεποιθήσις τῶν ἐπαναστατῶν εἰς τὰς ἰδίας ἑαυτῶν δυνάμεις ἐξηλείφθη, καὶ ἡ μόνη αὐτῶν ἐλπίς ἦτον ἕκτοτε ἡ εὐρωπαϊκὴ ἐπέμβασις, ἢ ὑποστήριξις τῆς Ἀγγλίας, τῆς Ρωσσίας, τῆς Ἀμερικῆς, ἢ τῆς Πρωσσίας.

Ὁ ἄτακτος ὀρεινὸς πόλεμος ἤρχησεν αὐθις κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1868 μετὰ νέας πεισιμονῆς. Ἀλλ' οἱ Τούρκοι, διδαχθέντες ὑπὸ τῆς πείρας, εἶχον παρεδεχθῆ πρὸς καταστολὴν τῆς ἐπαναστά-

τως τὸ μόνον ὀρθὸν σύστημα. Ἄντι νὰ δαπανᾶται εἰς ματαίως ἀποπείρας κατὰ τῶν ἀποτόμων βράχων τῶν Σφακιῶν, ὁ Χουσεῖν πασσαὺς ἠρέσθη νὰ καταλάβῃ πάντα τὰ στρατηγικῶς σπουδαῖα μέρη τῆς νήσου, ν' ἀνεγείρῃ πύργους, νὰ ἐρημώσῃ τὰς πεδιάδας καὶ νὰ περιορίσῃ τὴν ἐπανάστασιν ἐπὶ τῶν ὄρεων, ὅπου οἱ Κρητῆς ἦσαν ἠναγκασμένοι ἢ ν' ἀποθάνωσι τῆς πείνης ἢ νὰ εἰσακούσωσι τὰς γλυκείας τῶν Τούρκων ὑποσχέσεις καὶ νὰ ὑποταχθῶσιν. Κατὰ Φεβρουάριον ἐπελήφθησαν οἱ Τούρκοι τῆς ἐρημώσεως τῶν ἄχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης σχετικῶς μικρὰ παθόντων διαμερισμάτων τῶν Σφακιῶν. Ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις ἀπήλυθε τότε φλογεράν ἐπίκλησιν εἰς τοὺς εὐρωπαϊοὺς προξένους περὶ τῶν ἐν Κισσάμῳ διαπραχθεισῶν ὠμοτήτων. Ἐν τούτῳ τῷ μεταξύ ἐξηκολούθουν αἱ συμπλώκαι εἰς Ἡράκλειον, εἰς Ἀποκόρωναν καὶ εἰς Σέλινον. Ἐναχοῦ οἱ Ἕλληνες κατῴρθωσαν νὰ καταστρέψωσι τοὺς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατασκευασθέντας πύργους ἀλλ' ἡ ζημία ἀνορθοῦτο πάραυτα. Τὸ φρόνημα τῶν κατοίκων ἐκδηλοῦται ἄριστα ἐν τῇ ἀπὸ 5 Ἀπριλίου 1868 προκηρῦξει, δι' ἧς ἡ κρητικὴ ἐπιτροπὴ ἰκετεύει τὰς χριστιανικὰς δυνάμεις νὰ ἐμποδίσωσι τὴν περαιτέρω αἱματοχυσίαν καὶ νὰ λύσωσι διπλωματικῶς τὸ κρητικὸν ζήτημα, ἢ νὰ βοηθήσωσι διὰ τῶν στρατῶν καὶ τῶν στόλων αὐτῶν τὸν Σουλτάνον, ὅπως καταβάλλῃ τὴν ἐπανάστασιν. Περιελθόντες εἰς ἀπόγνωσιν οἱ Κρητῆς προσέφυγον εἰς τὸ στρατήγημα, οὗ ἐγένετο πολλὰκις χρῆσις κατὰ τὴν πρώτην ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν ἐν στιγμαῖς μεγίστου κινδύνου. Τῇ 2 Ἰουλίου ὑπεγράφη ἐν τῇ μονῇ τῶν Ἀσωμάτων ἠναφορὰ πρὸς τὴν βασίλισσαν Βικτωρίαν, δι' ἧς ἐζήτησαν τὴν ἀμεσον βοήθειαν τῆς Ἀγγλίας πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν ἐθνικῶν εὐχῶν τῆς Κρήτης. Ἀλλὰ καὶ ἡ αἴτησις αὕτη ἔμεινε ἀνελεσφόρητος, ὡς πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ἀπόπειραι τῶν Κρητῶν πρὸς ἐξευμένισιν τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας.

Ἐν τούτῳ τῷ μεταξὺ ὁ περὶ τοὺς ἐπαναστάτας χαραχθεὶς ἀπαίσιος κύκλος καθίστατο ὁσημέραι στενότερος. Ὁ Χουσεΐν κατώρθωσε νὰ φθάσῃ ἄχρι τοῦ Ὀμαλοῦ καὶ μόνῃ ἡ Σαμαρία ἠψήφει ἔτι τὰς προσβολὰς τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ Ζιμβρακάκης, καταλιπὼν περὶ τὰ τέλη Ἰουλίου τὴν νῆσον, ἐκήρυξεν ἀναφανδὸν ὅτι ἐθεώρει τὸν ἀγῶνα ἀπηλπισμένον. Ὁ Κόρακας καὶ ὁ Σφακιανάκης κατήγαγον ἔτι λαμπράς τινας ἐπιτυχίας εἰς τὰ ἀνατολικὰ ὁ αμερίσματα τῆς νήσου· αἱ δὲ ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες ὑπελόγιζον περὶ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐνόπλων Κρητῶν εἰς 13,300 ἄνδρας. Ἄλλ' οὐχ ἤττον ἡ ἐπανάστασις ἐφθίνεν ὀφθαλμοφανῶς. Αἱ ἐκ τῆς ξένης ἐπεμβάσεως ἐλπίδες, εἶχον ἀποδειχθῆ ὄνειροπόλημα. Ὁ τρίτος χειμὼν ὑπῆρξεν ἀπαίσιος διὰ τὸν κρητικὸν ἀγῶνα. Κατὰ τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου, οἱ δύο Πετροπολάκαι ἀπέβησαν εἰς δύο διάφορα μέρη τῆς νήσου, δὲν ἠδυνήθησαν ὁμῶς, καθὸ μεμονωμένοι, ν' ἀντιστῶσιν εἰς τὴν ἀριθμητικὴν ὑπεροχὴν τῶν Τούρκων. Τὸ σῶμα τοῦ Λεωνίδα κατεστράφη σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου· αἱ δὲ ἀπατηλαὶ εἰδήσεις, ἅς με τέδωκεν εἰς τὸν γέροντα Πετροπουλάκην ὁ ἐν Χανίοις Γάλλος πρόξενος Σαμπουαζὼ διέσπειραν μεταξὺ τῶν ἐπαναστατῶν τιαύτην ἀπόγνωσιν, ὥστε, πολεμικοῦ συμβουλίου γενομένου, οἱ ἐβελονταὶ ἀπεφάσισαν νὰ συνθηκολογήσωσιν. Ὁ γέρον Πητροπουλάκης μετεκομίσθη ἐπὶ τουρκικῶν πλοίων εἰς τὴν Ἑλλάδα· ὁ υἱὸς αὐτοῦ Λεωνίδα, πλανηθεὶς ἐπὶ τινὰς ἔτι ἡμέρας εἰς τὰ ὄρη, ἠναγκάσθη ἐπὶ τέλους νὰ συμμερισθῆ τὴν τύχην τοῦ πατρός. Οὕτως ἐληξεν ἡ ἐπανάστασις. Ἡ δὲ πορεία τῶν περὶ τῆς Κρήτης διπλωματικῶν διαπραγματεύσεων δὲν παρεῖχε, τῇ ἀληθείᾳ, ἐλπίδα τινὰ εἰς τὸν ἀγῶνα. Αἱ ἐν τῷ εὐρωπαϊκῷ τύπῳ ἐπικρατοῦσαι σφαλераὶ προλήψεις περὶ τῆς συνοχοῆς τῆς Ῥωσσίας ἢ τῆς Ἀμερικῆς ἐπενήργουν καὶ ἐπὶ τῆς διπλωματίας. Αἱ δυνάμεις, ἀναμνησθεῖσαι κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἐπαναστάσεως τῶν

τῶν προρρήσεων τοῦ Λεοπόλδου Α' καὶ τοῦ Παλμεστρῶνος καὶ ἐλπίσασαι ὅτι θὰ πείσωσιν οἱ εἰσθελῶς τὸν Σουλτάνον νὰ παραχωρήσῃ τὴν Κρήτην εἰς τὴν Ἑλλάδα, μετέβαλον γνώμην ἅμα ὡς εἶδον ὅτι ἡ πραγματοποίησις τῆς ἰδέας ταύτης ἠδύνατο ν' ἀπαιτήσῃ τὴν χρῆσιν βιαίων μέτρων, ἐν ἀνάγκῃ δὲ καὶ πόλεμον κατὰ τῆς πείσμονος Τουρκίας. Αἱ δυτικαὶ δυνάμεις ὑπεχώρησαν ἐντρομοί, ἅμα ὡς εἶδον τὸν κίνδυνον νέου Ναυαρίνου πρὸς ὄφελος τῆς Τουρκίας. Κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1867, εἶναι ἀληθές ἡ Γαλλία, ἡ Ῥωσσία, ἡ Πρωσσία καὶ ἡ Ἰταλία ἐζήτησαν διὰ κοινῆς διακοινώσεως παρὰ τῆς Πύλης ν' ἀποστείλῃ εἰς Κρήτην μικτὴν ἀνακριτικὴν ἐπιτροπὴν, ὅπως ἐξετάσῃ τὰς εὐχὰς καὶ τὰ παράπονα τῶν Κρητῶν. Οἱ ἐπαναστάται ἐφάνησαν πρόθυμοί νὰ συναινέσωσιν εἰς τὸ σχέδιον τοῦτο, ἀλλ' ἡ ἐφαρμογὴ του ἐναντιώθησεν ἕνεκα τῆς πεισμονῆς τῆς Πύλης, ἣτις δὲν παρεδέχθη τὴν ἰδέαν τῆς ἀνακρίσεως, ἢ μόνον ὑπὸ τὸν ὄρον ὅτι θὰ τηρηθῶσι τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τῆς Πύλης καὶ θ' ἀπομακρυνθῶσι προηγουμένως τῆς Κρήτης οἱ ξένοι ἐθελονταί.

Ἡ μετὰ τῶν θαυμάτων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ γνωριμία, ἡ ἐπίσκεψις τῆς παγκοσμίου Ἐκθέσεως τῶν Παρισίων δὲν μετέπεισε τὸν Σουλτάνον. Ὅτε, τῆ 27 Αὐγούστου 1867, οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν τεσσάρων δυνάμεων ἀνανέωσαν προφορικῶς τὴν πρότασιν αὐτῶν, ἅμα δ' ἐζήτησαν ἀναστολὴν τῶν ἐχθροπραξιῶν, ἡ Πύλη ἀπέρριψε τὴν αἴτησιν ταύτην καὶ διεκήρυξεν ὅτι, ἀποκλειομένης τῆς ἰδέας τῆς προσαρτήσεως τῆς νήσου εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ προτεινομένη διεθνὴς ἀνακριτικὴ ἐπιτροπὴ εἶναι περιττή. Ὅ, τι δ' ἀφορᾷ τὰς μεταρρυθμίσεις, αἱ παραχωρήσεις τῆς Πύλης θὰ ὑπερβῶσι τὰ αἰτήματα τῶν δυνάμεων καὶ αὐτὰς ἔτι τὰς ἀξιώσεις τῶν Κρητῶν. Οἱ μεμνημένοι τὰ μυστήρια τῆς ὀθωμανικῆς πολιτικῆς ἐνόησαν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς πόσῃ σπουδαιότητα εἶχεν ἡ τελευταία αὕτη ὑπόσχεσις, ἀναμιμνήσκουσα

τὰς ὠραίας λέξεις τοῦ Χατ-Χουμαγιού. Οὕτως ἡ διπλωματικὴ ἐπέμβασις ὑπὲρ τῆς Κρήτης ἐναυάγησε πληρέστατα· εἰς δὲ τὰς τέσσαρας δυνάμεις, ὧν αἱ συμβουλαὶ ἀπεκρούσθησαν, οὐδὲν ἄλλο ὑπελείφθη. ἢ ἡ συναίσθησις ὅτι «ἐξεπλήρωσαν τὰ ὑπὸ τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῆς πρὸς τοὺς χριστιανούς καὶ τὸ μέλλον τῆς Τουρκίας συμπαθείας ἐπιβαλλόμενα αὐταῖς καθήκοντα» διὰ τῆς ἀπὸ 30 Ὀκτωβρίου 1867 κοινῆς διακηρύξεως τὰ τέσσαρα ἀνακτοβούλια ἐγκατέλιπον τὴν Πύλην εἰς τὰς συνετείας τῶν πράξεων αὐτῆς. Ἡ Αὐστρία καὶ ἡ Ἀγγλία δὲν συμμετέσχον τοῦ διαθήματος τούτου. Οὕτως ἡ Πύλη ἐξέφυγεν εὐθηνὰ τὸν ἀπειλήσαντα αὐτὴν διπλωματικὸν κίνδυνον, μηδὲν ἄλλο παθοῦσα, ἢ ὅτι ἀπώλεσε τὴν ἐλπίδα τῆς ἠθικῆς ὑποστηρίξεως τῶν τεσσάρων ἀνακτοβουλίων. Ἄλλ' οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἦσαν ἀρκούντως πρακτικοὶ ὥστε νὰ μὴ πτοῶνται ἐκ τῆς ἀπειλῆς ταύτης διὰ τὴν ὁποίαν ἄλλως ἀρκοῦσαν παρεῖχεν αὐτοῖς ἀποζημίωσιν ἢ διάσπασιν τῆς ἀρχικῆς ἀλληλεγγύης τῶν χριστιανῶν δυνάμεων ἐν τῷ κρητικῷ ζητήματι. Ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Αὐστρία, οἱ δύο ἀρχαῖοι φίλοι τοῦ Διθανίου, ἐχωρίσθησαν σχεδὸν μετὰ θυμοῦ τῶν λοιπῶν δυνάμεων ἢ δὲ τουρκικῆ διπλωματία κατάρθρωσε δεξιότατα νὰ ἐπιτείνῃ τὴν διχόνοιαν ταύτην, ν' ἐναρμότισθῃ τὴν ῥωσοφοβίαν τῶν Εὐρωπαίων καὶ νὰ ἐκμεταλλευθῇ αὐτὴν ὑπὲρ τῆς ἀκεραιότητος τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Ὅταν οἱ ἐν Χανίοις πρόξενοι τῆς Ἀγγλίας, τῆς Πρωσσίας, τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Γαλλίας ἀπέστελλον ναγικὰς ἀφηγήσεις τῶν ὑπὸ ὀθωμανῶν στρατιωτῶν διαπραττομένων ὠμοτήτων, οἱ φιλότουρκοι ἀπήντων ὅτι ἠγοράσθησαν ὑπὸ τῆς Ῥωσσίας, ἢ, τοῦθ' ὅπερ ἔτι πιθανώτερον, ὅτι ἦσαν ἐν ἀγνοίᾳ τῶν ὄργανα τῆς Ῥωσικῆς πολιτικῆς. Ἐνῶ δ' ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ τρίτου ἔτους τοῦ πολέμου ἡ Κρήτη ὠμοιάζε πρὸς μέγα κοιμητήριον, ἐφημερίδες τινὲς περιέγραφον τὴν εἰδυλιακὴν ἰσχυρίαν, ἥς ἀπήλαυον αἱ ὑπὸ τὸ

σκήπτρον τοῦ Σουλτάνου ἐπανελθόντες νησιῶται. Ἡ καταστροφή τῶν τελευταίων λειψάνων τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἡ ἐπιτυχία τῶν σχεδίων τοῦ Χουσεΐν ἀνέδειξε τοὺς ῥήτορας τοῦ διβανίου θριαμβεύοντας· ἡ δὲ ὑπεροψία, ἣν παρήγαγεν ἡ νίκη αὐτῆ καὶ τὸ ναυάγιον τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπεμβάσεως, εἶναι ἡ ἀληθὴς ἀφορμὴ τῆς μετὰ τῆς Ἑλλάδος ῥήξεως. Ἡ Πύλη, ἀφοῦ κατέβαλε τέσσαρας μεγάλας δυνάμεις, ἠθέλησε νὰ δράξῃ τὴν εὐκαιρίαν ὅπως τιμωρίσῃ καὶ τὴν μικρὰν Ἑλλάδα διὰ τὴν εἰς τὴν κρητικὴν ἐπανάστασιν συνενοχίαν.

Ἡ διακοπὴ τῶν διπλωματικῶν σχέσεων, ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν ἐλληνικῶν πλοίων, ἡ ἐξώσις τῶν ἐν Τουρκίᾳ Ἑλλήνων, πάντα τὰ τουρκικὰ ἐκεῖνα μέτρα σκοπὸν εἶχον ν' ἀναγκάσωσι τὴν Ἑλλάδα νὰ παραιτηθῇ τῆς ὑποστηρίξεως τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως, ἢ, κατὰ τὴν φράσιν τῶν φιλοτούρκων, νὰ ὑποβληθῇ εἰς τὰς διατάξεις τοῦ διεθνοῦς δικαίου. Ἄνευ τῆς μεσολαβήσεως τοῦ πρωσικοῦ ἀνακτοβουλίου θὰ εἶχε σήμερον ἐκραγῆ ὁ ἐλληνοτουρκικὸς πόλεμος, τοῦ ὁποίου αἱ συνέπειαι ὡς ἐκ τοῦ ἐν τῇ χερσονήσῳ τοῦ Αἴμου ἀναθρασμοῦ καὶ τῶν ἀντιζηλιῶν τῶν δυνάμεων, ἠθελον εἶσθαι ἀνυπολόγιστοι. Τότε ὁ κόμης Βίσμαρκ ἐπρότεινε τῇ 21 Δεκεμβρίου 1868 τὴν συγκάλεσιν Συνδιασκέψεως, μελλούσης οὐ μόνον νὰ διευθετήσῃ τὰ ἀνατολικά πράγματα ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξεύρῃ τὰ μέσα, ὅπως ἀπομακρύνῃ τοὺς ἀπειλοῦντας τὴν εἰρήνην κινδύνους. Ἡ πρωσικὴ αὕτη πρότασις ὑπεστηρίχθη εὐθὺς τὴν ἐπαύριον ὑπὸ τοῦ πρεσβευτοῦ τῆς Ρωσσίας. Ἡ Γαλλία, ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Αὐστρία, ἠσπάσθησαν μὲν τὴν ἰδέαν τῆς Συνδιασκέψεως, διεφώνησαν ὁμῶς πρὸς τὰς δύο βορείους αὐλὰς ὡς πρὸς τὸ πρόγραμμα αὐτῆς. Ἐνῶ ὁ κόμης Βίσμαρκ, κρίνων ὀρθότατα τὰ ἀνατολικά πράγματα, ἐπρότεινεν εὐρύτατον πρόγραμμα, ὡμίλει περὶ τῶν μέσων, «ὅπως προληφθῶσιν οἱ ἀπειλοῦντες τὸ μέλλον κίνδυνον.» καὶ συνηγόρει ὑπὲρ

τῆς εἰρηνεύουσας τῆς Κρήτης, οἱ ἐν Παρισίοις ἐφοβήθησαν τὴν
 ῥιζικὴν θεραπείαν, τὴν ἐφαρμογὴν μεγάλων μέτρων, ἅτινα μόνον
 ἠδύναντο νὰ παραγάγωσιν ἀγαθὸν ἀποτέλεσμα, καὶ προσο-
 πάθησαν νὰ περιορίσωσι τὴν συνδιάσκεψιν ἐντὸς στενοτάτων
 ὁρίων. Αἱ ἐν τῇ παρισιανῇ Κυτρίνῃ Βίβλῳ δημοσιευθεῖσαι ἐκθέ-
 σεις τοῦ Βενεδέτη χαρακτηρίζουσι ἄριστα τὴν ἐπιπόλαιον ταύ-
 την πολιτικὴν τοῦ ἀνακτοβουλίου τοῦ Κεραμεικοῦ. «Ὁ κόμητ
 Βίσμαρκ, γράφει ὁ Βενεδέτης, προτίθεται νὰ προσκαλέσῃ εἰς τὴν
 Συνδιάσκεψιν οὐ μόνον τὰς μεγάλας δυνάμεις, ἀλλὰ καὶ τὰ δύο
 διαμαχόμενα κράτη, ἐπομένως καὶ τὴν Ἑλλάδα. Κατ' αὐτὸν
 οἱ πληρεξούσιοι ὀφείλουσι νὰ ζητήσωσι πρὸς τὸ συμφέρον τῆς
 εἰρήνης τὰς ἐγγυήσεις ἐκεῖνας, δι' ὧν δύναται νὰ προληφθῇ ἔσασί
 ἢ ἀνανέωσις τῶν σημερινῶν περιπλοκῶν.» Εἶναι γνωστὸν ὅτι αἱ
 ἰδέαι τοῦ κόμητος Βίσμαρκ οὐδεμίαν εὐρον ὑποστήριξιν καὶ ὅτι
 ὑπερίσχυεν ἡ πολιτικὴ τῶν μικρῶν μέσων. Ἡ Συνδιάσκεψις συ-
 νεκροτήθη ἐκ μόνων τῶν ὑπογραψασῶν τὴν παρισιανὴν συνθήκην
 δυνάμεων ἀποκληθεῖσας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ διπλωματία ἠρέ-
 σθη νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς τὸν βασιλέα Γεώργιον νέον ὑπουργεῖον καὶ
 ν' ἀναγκάσῃ αὐτὸν ν' ἀναγνωρίσῃ κατὰ θεωρίαν τὰς ἀρχὰς τοῦ
 διεθνοῦς δικαίου τῆς Εὐρώπης. Περὶ τῆς κυρίας ἀφορμῆς τῆς
 διενέξεως, περὶ τῆς Κρήτης, οὐδὲ λόγος. Ἡ ἀγωνιώδης κραυ-
 γὴ τῶν ἀτυχῶν, οἵτινες ἐπλανῶντο ἀπεγνωσμένοι εἰς τὰς ἀκ-
 τὰς τοῦ Σελίνου, ἢ ἀπέθνησκον τῆς πείνης ἐπὶ τῶν βράχων τῶν
 Σφακιῶν. ἡ τελευταία πνοὴ τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως, δὲν
 κατάρθρωσε νὰ εἰσδύσῃ ἄχρι τῆς κομφῆς παρισιανῆς αἰθούσης,
 ὅπου συνεδρίαζον οἱ Εὐρωπαῖοι διπλωμάται. Ἐτι ἄποξ ἡ
 ἡμσελῆνος ἀνεστηλώθη ἐπὶ σωροῦ ἐρειπίων καὶ χριστιανικῶν
 πτωμάτων.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΩΝ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ.

Σπηλιεώτ. Πυρομάλης σωμ. 20	Ἰων. Ν. Μοσχόχειλος σωμ. 2
Μιχ. Ἰωαννίδης	Ἐμμ. Δραμιλιάρεικῆς
Ἰων. Γ. Τσαγκαρουσιάνος	Στ. Κ. Νατάλης
Ἄλεξ. Πορφυρόπουλος	Σ. Γ. Σαράντης
Δημ. Χαφιαϊόπουλος	Σέλην. Τραπάτζαλη 2
Σημ. Λαζαρήπουλος	Εὐανθία Π. Πανταζοπούλου
Π. Μουρχειδιάτης	Α. Τσουρίδη
Κ. Μαχαιριάδης	Α. Τύμπα
Σπυρ. Γ. Κούμας	Ἰ. Ἀγαδόπουλος
Ἰων. Α. Καραδόπουλος	Ν. Α. Βαρβαρίγος
Γ. Μ. Βαρότσης	Χαρ. Ἰων. Κασουμίδης
Ἄνδ. Δ. Βαλσαμάκης 2	Μάρ. Σαῤῥῆς
Ἐλευθ. Α. Συγάλας	Γεώρ. Ζ. Καυκάλας
Ἀθανάσιος Δ. Χρισσόβεργης	Βασιλ. Α. Βαρσόπουλος
Ἡρακλῆς Ζάνος	Φραγ. Μ. Κορτέσης Ἰήτης 2
Ἄθαν. Χουλιόπουλος	Γεωργ. Ἰων Λούτζος »
Θεμ. Ν. Νικολαΐδης	Παναγ. Σ. Ἀμισραδάκης »
Ἰερ. Ζαχόρις	Ἄντ. Ἐμμ. Δράλλος »
Α. Μυριανθόπουλος	Δημ. Μελαχρινήδης »
Δημ. Γ. Τριανταφύλλου	Νικ. Ἰων. Βάγλας »
Ε. Νοταράκης	Αριστ. Δ. Κορτέσης »
Σταῦρος Ὀρλώφ	Ἄντ. Α. Λουκιανός »
Βασιλ. Διαμαντῆς	
Γ. Φκιαρογιαννίδης	Ἰων Ἐμμ. Χέλμης
Κ. Γ. Νεϊμαράκης	Χαρ. Γαμβρούδης
Ἰων. Κεχρᾶς	Νικ. Γ. Καραγεώργης
Πηνελόπη Μ. Μεϊκαράκη	Λεων. Κοντόσταυλος
Ν. Ταμπάκος	Α. Μ. Σαλβάγος
	Ν. Ε. Σομμαρίπας
	Π. Ρένεσης

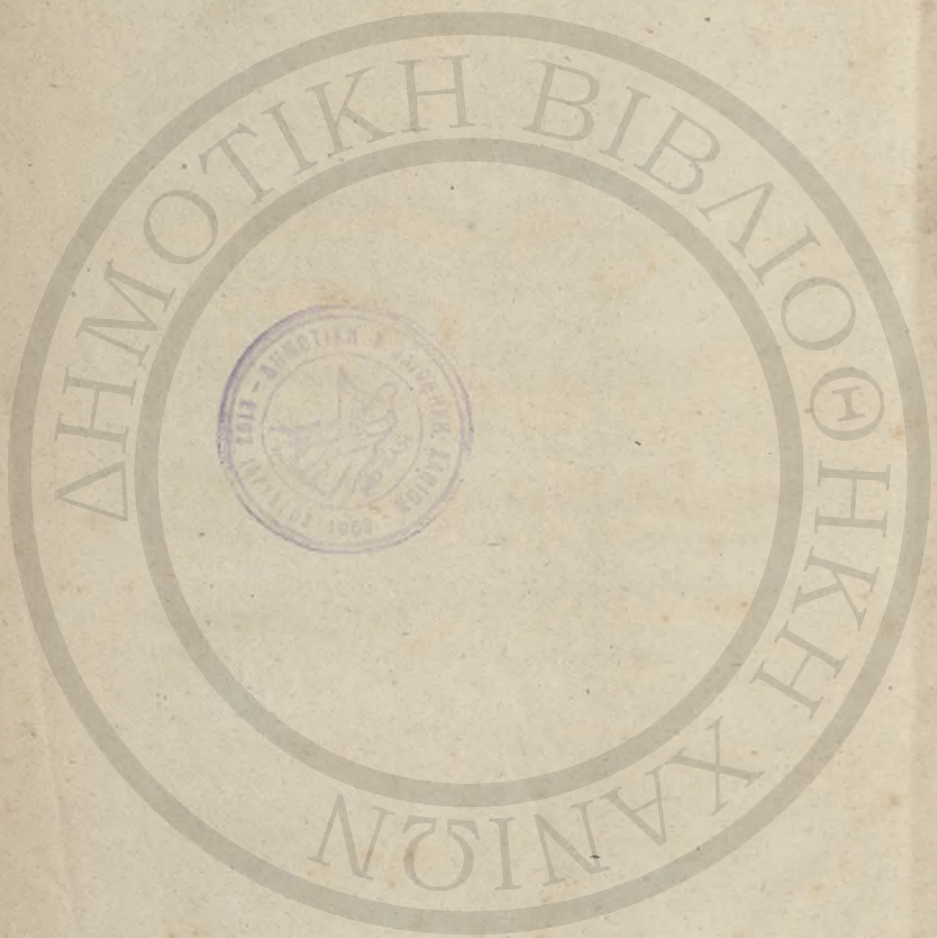
Οἱ μαθηταὶ τῆς Γ'.
τάξεως τοῦ Ἑλλην
Λυκείου Ἀλεξανδρείας.

Κωνστ. Γαλανός
Λάμπρος Γιανόπουλος
Γεωρ. Κ. Καμπάνης
Ἀπόστολος Χ. Ἐμμανουήλ
Σοφ. Ν. Εὐστρατιάδης
Ἀλεξ. Γ. Παράδης
Ἰων. Μ. Μοάτσος
Γ. Νικολάου
Ἰωαν. Πάγκαλος
Δ. Τριχάκης
Μιχ. Κορωνιάδης
—
Ἀθανάσιος Καραμάνος σιμ. Ὡ.
Κωνσ. Λεβέντης
Γεωρ. Ρήγου
Ἰωαν. Π. Σκαλκέτης
Κων. Πανταζόπουλος
Θεόδωρος Βαλασόπουλος
Χ. Τατούλης
Δημ. Συναϊδης
Εὐδοξία Κ. Κάλφα
Ἀγαθοκλῆς Γ. Ἀρχοντούλης
Κων. Ἰωαν Μαυρομάτης
Δημ. Σαριγιάνης
Π. Β. Πρατόκης
Σ. Καραντόπουλος
Ἰωαν. Φιλίππου
Εὐαγ. Τζανακάκης
Καλλιόπη Τούφα
Δ. Ταμπακόπουλος 2.
Δ. Μυρίσης
Ἡρακλῆς Κ. Λαζαρίδης 2.
(Μπάπης Φτεροτός)

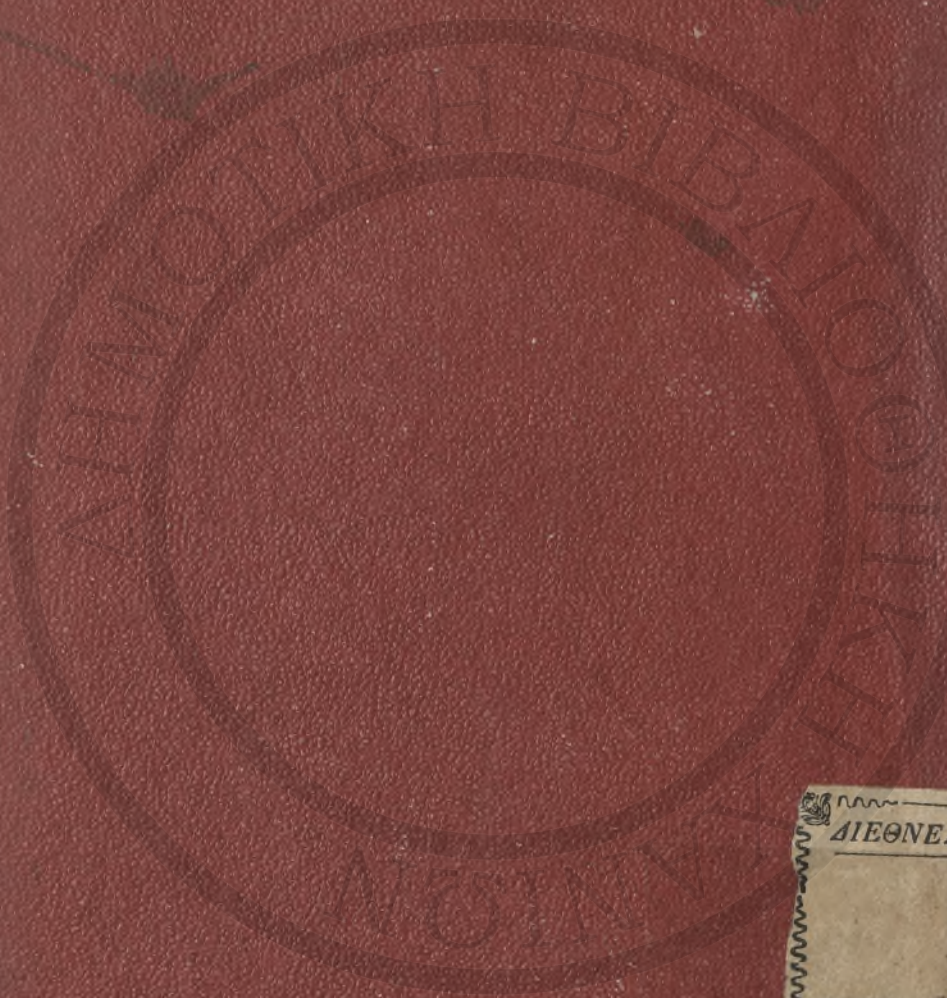
Κωνσ. Θεολογίτης
Ἰωάννης Κ. Θεολόγος
Νικόλαος Συγάλας 2
Μιχαὴλ Α. Βαρχάλης
Σ. Π. Βρετός
Α. Μοσχάκης
Μ. Πεταλάς
Χρ. Ἰωάννου
Παναγιώτης Κρημηλάς
Γεώργιος Γούσιος
Νικ. Κονδύλης
Ζαφ. Νικολαΐδης
Δ. Γ. Σφυγγάκης
Δ. Τριανταφυλλίδης
Π. Δεπάρης
Σ. Φενερλής
Γ. Ἀνθούλης
Σ. Μαρτάκης
Ε. Ἀποστολάκης
Κ. Ι. Καραμαλάκης
Α. Κ. Καχυμούτης
Λαμπριανός Χ. Γρούτα
Εμ. Α. Σειραγάκης
Ν. Κωνσταντίνου
Ε. Πανᾶς
Κ. Βέργος
Ν. Π. Στέργιος
Μ. Σαμόλης
Γ. Παπαδόπουλος
Β. Δ. Λαμπράκος
Φ. Ἀναγνωστόπουλος
Ι. Εμ. Διανέλης
Β. Μεταξόπουλος
Μ. Κυριακόπουλος
Θ. Χρηστοφιλίδης

Γ. Δημητριάδης	Χ. Ἀναγνωστόπουλος
Ι. Οικονόμος	Κ. Ἀναγνωστοπούλου
Κ. Α. Καραγιάνης	Θ. Γρηγοριάδης
Ι. Κ. Ζαφίρης	Α. Ἀντωνίου
Π. Ματζοβίτης	Ἰωαν. Ἀντωνίου
Μ. Γραμματικός	Μαρία Ἀντωνίου
Παναγιώτης Δ. Γαλατζάνου	Π. Ἀντωνίου
Κυριάκος Κ. Ποδαρίδης	Γ. Κωνσταντίνου
Π. Α. Πανταζοπούλου	Ἰγνάτιος Ἱεροδιάκων
Ἄπ. Π. Τιβέριος	Π. Α. Γερούκας
Ν. Α. Συνατζάκης	Δ. Βάρκερ
Δ. Α. Γλοῦ	Γεωρ. Λάλιας
Τριαν. Κατακοζήνος	Π. Τριχάκης
Κωνστ. Πάϊκος	Δημοσθ. Σαράφης
Α. Γ. Συνοδινός	Ι. Κ. Κουϊμτζιδέλης
Μιχαὴλ Μιχαλόβιτης	Μιχ. Μιναριζόγλου
Γεωρ. Χ. Κατσινόπουλος	Α. Βαμβακᾶς
Νικολ. Γ. Καραγιαννάκης	Γεώργ. Ἰωάννου
Νικ. Ι. Δεκαβάλας	Δημ. Ἐμμανουήλ
Μαριγώ Ι. Πιζάνη	Κ. Η. Στρομπουλόπουλος
Ἄθ. Ν. Μουμτζής	Γ. Ξηραδάκης
Ἄγ. Ι. Ζαράνης	Μ. Κυπριάδης
Σοφ. Θ. Ξένος	Φ. Α. Φιλίππου
Ἰωαν. Ζάνος	Μ. Α. Μεγαλίδης
Ἄντ. Συρῆγος	
Ἄρ. Θεολόγης	ΚΑΪΡΟΥ
Σ. Χρυσοστράτης	Κωσ. Καραμάνος
Α. Μουσταίτζης	Ἡλίας Δ. Θεοδωρακόπουλος
Ι. Βαδώρος	Π. Καραμαντιάνης
Ι. Π. Γαρυφάλλου	Β. Α. Γεωργαντᾶς
Μ. Κορωνιάδης	Α. Ἀναστασόπουλος
Γ. Κατσαρός	Παναγ. Πασχάλης
Π. Βασιλείου	Ἐπαμ. Ραΐπου
Ἰωαν. Σφάκης	Γεώργ. Δ. Βασιιάδης
Ἀνθιμος Ἱεροδιάκων	D. F. Pipego
Ἰωαν. Πιθῆς	Ε. Παγιώνης

15.7
5-4
415

ΔΙΕΘΝΕΣ
Ε